

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
„Харківський авіаційний інститут”

В. Ю. ОСИПОВА

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ДЕРЖАВИ

Навчальний посібник

Харків „ХАІ” 2014

УДК 321:321.01:316.334.3:130.2

О 74

Рецензенти: канд. юр. наук, доц. Ю. В. Климчук;
канд. філос. наук, доц. Я. М. Кунденко

Осіпова В. Ю.

О 74

Теорія і практика держави [Текст] : навч. посіб. / В. Ю. Осіпова.
– Х. : Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харк. авіац. ін-т»,
2014. – 74 с.

Викладено основний матеріал, необхідний для успішної підготовки до складання курсу «Політологія і соціологія». Розкрито фундаментальні теми курсу на прикладі функціонування держави як основного інституту політичної влади та історичних контекстах його актуалізації. Подано контрольні завдання й теми рефератів, які сприятимуть активізації знань та кращому засвоєнню теоретичного матеріалу.

Для студентів, аспірантів, викладачів і для усіх, хто зацікавлений у глибшому осмисленні суспільно-політичної проблематики.

Бібліогр.: 49 назв

УДК 321:321.01:316.334.3:130.2

©Осіпова В. Ю., 2014

©Національний аерокосмічний університет

ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», 2014

ВСТУП

Історія держави – складний і багатоманітний процес, обумовлений різними історичними й регіональними особливостями і чинниками.

Виникнення держави, її сутність, організаційна структура і механізм функціонування належать до найскладніших проблем життя й розвитку суспільного буття.

Основним інститутом політичної системи, формою політичної організації суспільства є держава. У світі існує близько 200 держав, і число їх продовжує зростати. Держава є основним знаряддям влади, носієм суверенітету, вона представляє все суспільство, його інтереси як усередині країни, так і в зовнішніх відносинах, захищає права і свободи людини. Держави різняться між собою своєю історією, соціально-політичною організацією, рівнем економічного, соціального і культурного розвитку та формою. У зв'язку з цим важливо з'ясувати сутність, генезис держави, її функції, форми, становлення правової держави та громадянського суспільства.

У різні історичні епохи в поняття «держава» вкладали різний зміст.

Аналіз докласового суспільства свідчить про те, що виникнення держави значною мірою пов'язане з потребою в управлінській функції, виділення управлінської праці в самостійну функцію, яка стає необхідною для ефективного регулювання суспільних відносин. Тобто головним визначальним чинником у виникненні держави виступає не приватна власність і не класові антагонізми, а потреба суспільства в здійсненні організаційно-управлінської функції.

У процесі історичного розвитку, в міру стирання соціальних відмінностей і протилежностей, демократизації суспільства, держава все більше стає надкласовою, загальнонаціональною організацією.

Адже однією з найважливіших особливостей держави є здатність інтегрувати суспільство, в якому наявні соціальні відмінності та спричинена ними боротьба інтересів.

1. ІСТОРИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ

1. 1. Політичні й правові вчення у державах Давнього Сходу

Найдавніші політико-правові вчення виникли в Єгипті, Індії, Палестині, Китаї. У цивілізаціях Давнього Сходу склався самий ранній тип суспільства, який прийшов на зміну первісному. Економічно він характеризується пануванням патріархального натурального господарства, стійкістю державних форм власності на землю та общинного землеробства і вкрай уповільненим розвитком індивідуальної частини власності. На змісті політичної ідеології Давнього Сходу позначилися перш за все традиціоналізм общинного життя, незрілість класів і класового самоусвідомлення. Політична думка Давнього Сходу тривалий час розвивалася на ґрунті релігійно-міфологічного світогляду, успадкованого від родового ладу. У політичній свідомості ранньокласових суспільств домінували міфи про божественне, надприродне походження суспільних порядків. Із цими міфами були тісно пов'язані традиції обожествіння існуючої влади та її предписань. Царі, жерці, судді та інші представники влади вважалися нащадками або намісниками богів і наділялися священними рисами. Політичні погляди тісно перепліталися із загальносвітоглядними та моральними настановами. У державах Давнього Сходу політичні та правові вчення ще не відокремилися від міфів, не сформувалися у відносно самостійну сферу суспільної свідомості. Державна влада у переважній більшості вчень ототожнювалася з владою царя або імператора. Причиною цього була властива Давньому Сходу тенденція до посилення влади одноосібних правителів та утворення такої форми державного управління суспільством, як східна деспотія. Верховний правитель вважався втіленням держави й осередком усього державного життя. Панівній ідеології протистояли політичні погляди пригноблених. Вони критикували офіційні релігійні догми, шукали нові форми віри, виступали проти гноблення, висуваючи нові вимоги на захист справедливості. Правителі завжди були змушені враховувати в ідеології вимоги експлуатованої більшості. Внаслідок економічної відсталості, завойовницьких війн та інших причин багато держав Давнього Сходу втратили незалежність або загинули. Політичні вчення, що виникли в них, в цілому не отримали подальшого розвитку. Послідовна спадковість історії політичної думки зберігалася тільки в Індії та Китаї.

У **Давній Індії** провідними напрямками політичної ідеології були *брахманізм* і *буддизм*. Вони виникли у середині I тисячоліття до н.е., коли в арійських племен, що підкорили Індію, розпочалося утворення класів. Обидва напрямки мають за основу релігійно-міфологічний світогляд, викладений у Ведах – прадавніх ритуальних книгах аріїв. Ідейні розходження між брахманізмом і буддизмом сталися на ґрунті тлумачення міфів і правил поведінки, які висвітлювала релігія. *Брахманізм* як ідеологія була спрямована на ствердження верховенства родової знаті у державах, що формувалися. Соціально-політичні ідеї різноманітних шкіл брахманізму відображені у чисельних політичних трактатах, найбільш авторитетним з яких був

«Манавадхармашастра», перекладений як «Закони Ману» (написаний у період II ст. до н. е. – II ст. н. е.). Державну владу «Закони Ману» зображують як одноосібне правління государя. На думку упорядників трактату, у кожній благонадійній державі існує сім елементів: цар, радник, країна, фортеця, казна, військо та союзники (зазначено у низхідному порядку). Найважливішим елементом у цьому переліку є цар. Учення про «семичленне царство» відповідало рівню розвитку політичних установ у ранньокласовому суспільстві, особливо при деспотичних режимах, та являло собою одну з перших в історії спроб створення узагальненого образу держави. До обожествління царської влади ідеологи жрецтва підходили з кастових позицій. Політичним ідеалом брахманізму була теократична держава, де цар править під керівництвом жреців. Брахмани претендували на визнання релігійного закону над світським. Теорія брахманізму відображала щодо цього ідеї, за допомогою яких жреці боролися за політичну гегемонію у суспільстві. Особливе місце в історії давньоіндійської політичної думки посідає трактат «Артхашастра» («Наставління про пользу»). Тут на першому плані фігурує ідея сильної централізованої царської влади: цар постає необмеженим самодержавним правителем. Автор трактату Каутильє – радник царя Чандрагупти (IV ст. до н. е.) – рекомендує царям керуватися спершу інтересами зміцнення держави та не зупинятися перед порушенням релігійних обов'язків, якщо це піде на користь державі. Основна увага приділяється не релігійному обґрунтуванню царської влади, а практичним рекомендаціям з керування державою. «Артхашастра» – найбільш повна в індійській літературі збірка прикладних знань про політику, своєрідна енциклопедія політичного мистецтва. Ці нові для брахманізму ідеї були спрямовані на те, щоб звільнити діяльність держави від релігійних традицій та позбавити правителів від необхідності звіряти кожен крок із релігійними догматами.

Найранніший звід *буддійського* канону – «Тіпітака» («Три кошики», бо тексти канону розподілялися на три частини) датується II – I ст. до н. е. Ранній буддизм являв собою релігійно-міфологічне вчення, у центрі якого була ідея визволення людини від страждань, зумовлених світськими бажаннями. Соціальні вимоги буддизму зводилися до рівняння каст у релігійній сфері та не торкалися основ суспільного ладу. Це вчення підривало авторитет спадкових брахманів та їхні претензії на ідейне та політичне керування суспільством. Опозиційне, антижрецівське спрямування буддизму, його байдужість до каст у справах віри, пріоритет психологічного самоствердження людини перед стражданнями – все це сприяло його ствердженню та популяризації серед знедолених і злидарів. Спочатку буддизм відображав погляди землеробів і бідноти: перші царі зображувалися виборними та керували у повній згоді з народом. Потім буддизм значно трансформувався. Зацікавлені у підтримці панівної верхівки, керівники буддійських общин значною мірою модифікують учення. У ньому з'являються мотиви покірності та прийняття існуючої влади, пом'якшуються умови аскетизму, а світські правителі розпочинають використовувати вчення

у боротьбі з жерцями, намагаючись пристосувати його догмати до офіційної ідеології.

Подальша історія індійської суспільної думки пов'язана із виникненням і ствердженням індуїзму – релігії, що втілює елементи брахманізму, буддизму та низки інших вірувань. Буддизм розповсюджується, переважно, поза межами Індії – Південно-Східної Азії, в Японії та Китаї. У перших сторіччях н. е. буддизм стає однією зі світових релігій.

У Китаї у XXI ст. до н.е. створюється держава, формується класова структура суспільства як наслідок започаткованого переходу від первісно-общинного ладу до рабовласницького. Централізоване управління розвинулося під час правління династій Шан (XVIII – XII ст. до н. е.) та Чжоу (XII – VII ст. до н. е.). Було розроблено родову систему, систему рангів, успадкування посад та отримуваної платні. Сформувалася державна форма власності на землю і рабів. Главою держави був спадковий монарх (ван). Він вважався верховним жерцем і власником рабів та землі. Далі в ієрархії – спадкова земельна аристократія, яка складала державний апарат, потім – простолюднине, поєднані у землеробські спільноти. Раби, як і тварини, знаходилися поза соціальною ієрархією.

Засновником *даосизму* є *Лао-цзи* (народився у 604 р. до н. е.). Центральне поняття цього вчення – дао. Дао мислиться як першооснова всього сутнісного, як всезагальна закономірність світу. Дао – «корінь неба і землі», «мати всіх речей». «Дао народжує одне, одне народжує два, два народжує три, а три народжує все». У трактаті «Лі-цзи» йдеться про ідеальне суспільство датун («велике єднання»), в якому для керування обиралися мудрі та здібні люди, між якими панували дружлюбність і довіра, не було зради, неправди, інтриг, крадіжок і смуту та ін. Даосизм віддавав перевагу утопічним уявленням минулого. «Нехай держава буде маленькою, а населення нечисленним». Лао-цзи не приймав принцип «управління на основі правил поведінки», що панував у минулому. Але його не задовольняв і принцип управління на основі закону». «Коли зростають закони та накази, збільшується кількість злодіїв та розбійників». Ідея Лао-цзи – це керування, «побудоване на недіянні». «Виключно мудрий» правитель дозволяє всьому йти своїм природнім шляхом. Він ні у що не втручається, він не заважає дао. Тому кращий правитель – це той, про якого знають лише те, що він існує». «Коли правительство спокійне, народ стає простодушним. Коли правительство діяльне, народ стає нещасним». Заклик до недіяння адресований не тільки правителям, але й усім людям в цілому. Люди повинні не протидіяти дао, а йти за ним, тому що у протилежному випадку їхні зусилля можуть призвести до протилежних результатів, зворотніх очікуваним. Найрозумнішою поведінкою є прагнення до спокою та рівноваги.

Конфуціанство виявилось найбільш впливовою доктриною в історії політичної думки Китаю. Його засновником є *Конфуцій* (551 – 479 рр. до н.е.), який захищав інтереси прошарків, що прагнули до примирення майнової та спадкової знаті. Вислови мислителя зібрані його учнями у книзі

«Лунь юй» («Судження та бесіди»). Основними категоріями конфуціанства є поняття чемного мужа, людинолюбства та правил ритуалу. Керувати державою, згідно з Конфуцієм, покликані чемні мужі на чолі з государем – сином неба. Вслід за прибічниками правління знатних, Конфуцій стверджував, що розподіл людей на вищих і нижчих не може бути ліквідований. Відмінність його думки від поглядів спадкової знаті полягала у виділенні чемних не за ознаками походження, а за моральними якостями і знанням. Чемний муж у вченні Конфуція повинен бути взірцем для інших і своєю поведінкою стверджувати норми моралі. Саме за цими критеріями він пропонував висувати на державну посаду. Загальним принципом стосунків між людьми був такий: «не роби іншим того, чого не бажаєш собі». Перенесений у сферу політики, цей принцип повинен був слугувати фундаментом усієї системи управління, перебудову якої Конфуцій пропонував здійснити, розпочинаючи з так званого виправлення імен, тобто із відновлення істинного, першопочаткового смислу існуючих у суспільстві титулів і зумовлених ними обов'язків. Згідно з цим, государ повинен був ставитися до своїх підданих як до своїх дітей. Виховання підданих – найважливіша державна справа, та здійснювати її слід силою власного прикладу: «Керувати – значить учиняти правильно». Праобразом організації державної влади для Конфуція слугувало управління у сімейних кланах і родових общинах (патроніміях). Концепція мислителя являла собою одну з найранніх спроб обґрунтувати ідеал патерналістської держави.

З критикою правління спадкової аристократії виступав *Мо-цзи* (приблизно 479 – 400 рр. до н.е.) – засновник школи моїстів. Його вчення викладено його послідовниками у книзі «Мо-цзи». *Моїзм* виражав інтереси дрібних власників – вільних землеробів, ремісників, торговців, нижчих посад у державному апараті, суспільне становище яких було нестійким і складалося з протиріч. З одного боку, вони були близькі до мас трудящих та сприйняли їх переконання, а з іншого – досягнувши певного положення у суспільстві, прагнули наблизитися до панівної верхівки і вимагали для себе привілеїв вищих прошарків. Із таких протиріч і складалося усе вчення моїстів. Відтворюючи деякі представлення соціальних низів, моїсти засуджували заміщення державних посад за принципами походження та кровної спорідненості. На державну службу слід висувати найбільш мудрих незалежно від походження. Джерелом мудрості, зазначав Мо-цзи, є не вроджені принади й не читання книг, а знання, засвоєні з життя простого народу. Вчення маоїзму про висування мудрих містило у зародку ідею рівності, обґрунтовувало можливість передачі верховної влади представникам трудового народу. Ідеальною організацією влади Мо-цзи вважав державу на чолі з мудрим правителем і відлагодженою виконавчою службою. У спільному виконанні чиновниками волі государя він вбачав засади міцності влади. Для встановлення справжньої єдності держави пропонувалося насаджувати єдине мислення, знищувати шкідливі вчення та заохочувати доноси: «Почувши про хороше чи погане, кожен повинен повідомити про це тому, хто стоїть вище, і те, що він знаходить правильним,

усі повинні визнати правильним, а те, що він знаходить неправильним, усі повинні визнати неправильним». Підтримувати такий порядок слід було за допомогою покарань та нагород залежно від скоєних учинків. Отже, у концепції моїзма ідеї рівності були фактично відкинуті, й уся концепція закінчилася восхвалінням деспотично-бюрократичної держави. В історії китайської політичної думки вчення Мо-цзи є проміжною ланкою між конфуціанством, витриманим у дусі патріархальної моралі, та практико-прикладною теорією легістів (законників).

Інтереси майнової та слугової знаті відстоювали *легісти*, або законники. Найяскравіший представник раннього легізму *Шан Ян* (близько 390 – 338 рр. до н.е.), ініціатор знаменитих реформ, які узаконили у країні приватну власність на землю. Складені ним проекти реформ і наказів увійшли до трактату «Шан цзюнь шу» («Книга правителя області Шан»). Учення легізму суттєво відрізнялося від попередніх концепцій. Легісти відмовилися від традиційних моральних трактовок політики і розробляли вчення про техніку відправлення влади. Здійснюючи цю переорієнтацію, Шан Ян керувався прагненнями слугової знаті та заможних общинників, які прагнули ліквідувати патріархальні порядки. Вони найменш чекали від політичної теорії наставлень та добропорядності. Їм потрібна була вивірена програма загальнодержавних перетворень. На думку легістів, успіху в політиці досягає тільки той, хто знає обстановку в країні та використовує точні розрахунки. Вони надавали великого значення узагальненню досвіду попередніх правителів, питанням економічного забезпечення політики, їх історичні орієнтації сприяли здоланню традиціоналістських поглядів, розхитуючи релігійні настанови та створюючи умови для появи світської політичної теорії. Ідеологи легізму мали на меті провести вагомий комплекс економічних та політичних реформ. У галузі управління пропонувалося сконцентрувати всю владу у руках верховного правителя, позбавити намісників владних повноважень та перетворити їх на звичайних чиновників, а також спростити передачу посад у спадок. На адміністративні посади Шан Ян пропонував висувати спершу тих, хто довів свою відданість правителю на службі та у війську. З метою забезпечення представництва заможних прошарків у державному апараті пропонували продаж посад. Пріоритетним було встановлення єдиних для усієї держави законів, під якими Шан Ян розумів репресивну політику (карний закон) та адміністративні розпорядження правительства: йому невідомі були уявлення про права громадян та їхні законні гарантії. Закон виступає у нього засобом превентивного залякуючого терору, бо за найменшу помилку слід було карати на смерть. Такий підхід повинна була доповнити політика, що знищувала відмінне мислення та сприяла деградації народу. Найвищою метою діяльності государя Шан Ян вважав створення могутньої влади, здатної об'єднати Китай шляхом загарбницьких війн.

У II – I ст. до н. е. конфуціанство, доповнене ідеями легізма, стверджується як державна релігія Китаю. Школа моїстів поступово

відмирає. Даосизм, переплітаючись з буддизмом та місцевими віруваннями, набуває рис магії та із часом втрачає вплив на розвиток політичної ідеології.

Офіційним вченням імператорського Китаю конфуціанство залишилося майже до Синхайської революції 1911 – 1913 рр.

1.2. Держава в ученнях Давньої Греції та Риму

Важливим етапом у розвитку політичних ідей є політична думка античної Греції та Риму. У Давній Греції політичні ідеї вперше набувають форму теорій із властивими ним ознаками системності та цілісності, з логічним обґрунтуванням висновків. Розвитку політичних теорій вимагала організація суспільного життя античних греків – *поліс*. *Поліс* – це місто-держава з небагаточисельним населенням та сільською місцевістю, що прилягає до нього. Полісна демократія робила заняття політикою не лише правом, а й обов'язком усіх вільних громадян. Участь у народному зібранні та у суді були невід'ємною частиною суспільного буття античних громадян. Основні питання щодо політичного устрою суспільства – політика, влада, держава. Одна з перших систематично викладених теорій політичного устрою суспільства належить *Платону* (427 – 347 рр. до н. е.). Свої думки про політику, владу, державу він викладає у діалогах «Держава», «Політика», «Закони». Найбільш важливою формою існування суспільства Платон вважає державу. Йому належить одна з перших утопій – проект ідеальної держави, що втілює соціальну справедливість. Ідеальний державний лад, за Платоном, заснований на тому, що кожен соціальний прошарок (філософи-правителі, воїни, землероби, ремісники) займається своєю справою. Найбільш повним втіленням ідеальної держави Платон вважає аристократію – правління філософів-мудриців, кращих представників суспільства. Поруч з ідеальним існують і збочені форми держави. *Тимократія* (від «тима» – честь) – панування воїнів, держава, яка буде весь час воювати. Ще далше від ідеалу знаходиться *олігархія* – стрій, заснований на майновому цензі. Влада тут належить багатим, натомість, біднота відмежована від управління. Олігархічна держава, що містить постійну ворожнечу між багатими та бідними, завжди воює сама з собою. Перемога бідноти призводить до встановлення *демократії*. Тут суспільні посади заміщуються за жеребом, держава п'янить надмірною свободою, у суспільстві панує свавілля. Надмірна свобода обертається на свою протилежність – рабство, бо демократію змінює *тиранія* – найгірший вид держави. Коло замкнулося, зайнявши 725 років. Вихід із порочних станів суспільства Платон вбачав у поверненні до правління мудрих.

Розробку проблем політики, держави та конкретних форм її втілення продовжував видатний мислитель Античності – *Аристотель* (384 – 322 рр. до н. е.). Заснована ним в Афінах філософська школа «Лікей» стала одним із головних центрів розвитку науки у Давній Греції. Головну мету політичної теорії Аристотель вбачав у винайденні неперевершеного державного устрою. Не поділяючи думку Платона про ідеальну державу, Аристотель аналізує досвід 158 грецьких полісів і дає свою класифікацію державного правління. У її основу покладено два критерії: 1) кількість правлячих – один, небагато,

більшість; 2) мета правління – служіння верховної влади на загальну користь – це правильна держава; особистий зиск правителів – це неправильна держава. Накладання цих критеріїв дає монархію, аристократію, політію – правильні держави і тиранію, олігархію, демократію як держави неправильні. Найвдалішою формою державного устрою Аристотель вважав *політію* – мішану форму держави, яка поєднує демократію (участь у правлінні демоса) та олігархію (майновий ценз).

Проблеми держави продовжували розробляти протягом усього існування античного світу. Їх також розробляли римські мислителі: Цицерон, Сенека, Марк Аврелій та римські юристи, які створювали логіко-правові конструкції держави і права. Весь наступний спектр розвитку політичних ідей заснований на проблемах, сформульованих у цей історичний період.

1.3. Осмислення держави у добу Середньовіччя

Занепад античності зумовив появу нового підходу до осмислення політичних ідей. На довгі століття встановилося панування богословського, теологічного світогляду, у межах якого розроблялися політико-правові проблеми. Догмати церкви стають політичними аксіомами, при цьому досить важливі для античної думки проблеми держави і права втрачають актуальність для християнських теологів – *Августіна* (354 – 430 рр.) і *Фоми Аквінського* (1225 – 1274 рр.), які проголошували божественний характер походження державної влади. Центральною проблемою політичної ідеології Середньовіччя стало питання про співвідношення церкви і держави, де відображалася боротьба між світською владою і вищим духівництвом. Політична доктрина Середньовіччя була частиною нерозчленованого теологічного світогляду та слугувала підґрунтям для ствердження панування церковної влади над світською. Церковні авторитети вважали, що сутність влади, тобто порядок володіння і підкорення, встановлений Богом. Проте, це не означає, що кожен окремий правитель безпосередньо поставлений Богом і саме Бог керує його вчинками. Правитель може виявитися і тираном, і божевільним: він, як і будь-яка людина володіє свободою волі та здатністю творити добро і зло. У цих випадках судження про законність походження та використання влади належить церкві. Тому піддані не повинні виконувати накази правителя через те, що вони суперечать Божественним законам. Добу Середньовіччя можна вважати перехідною ланкою між античністю та Відродженням.

1.4. Розуміння держави за доби Відродження

Доба Відродження стала зламним моментом у розвитку політичної думки. Розклад середньовічного соціально-економічного та духовного устрою і створення сучасної національної держави, заснованої на нових принципах розподілу релігійного і громадського життя, конституювання політичного життя у самостійну сферу підготували перехід політичної теорії на позиції раціоналізму. Першим здійснив цей перехід *Н. Макиавеллі* (1469 – 1527 рр.), який стоїть у витоків сучасної політичної науки. У роботах «Государ», «Роздуми про першу декаду Тита Лівія» він викладає основні положення нового раціоналістичного підходу до проблем політичної науки,

згідно з яким політика розглядалася як самостійна сфера діяльності, вільна від релігії, відносно автономна від інших галузей життя суспільства. Влада у всіх її проявах є центром політики, створюючи головний предмет політичної науки, стверджував Н. Макіавеллі, який вивчав політику як соціальну реальність. Він працював 14 років секретарем Флорентійської республіки і відчув на власному досвіді поведінку політичних лідерів, техніки їхнього володарювання та взаємодію з масами, що й запропонував зробити предметом дослідження політичної науки. «Государ» став збіркою повчань для правителів, узагальненням досвіду держав античного світу та політичної практики, яку Н. Макіавеллі спостерігав безпосередньо. Чітко розмежовуючи поняття «суспільство» і «держава», Н. Макіавеллі зазначав, що держава втілює політичний стан суспільства, вона – результат природнього розвитку, а не результат божественного творіння. Звернувшись до традиційної для політичної думки проблеми форм держави, Н. Макіавеллі сформулював концепцію циклічного розвитку державних форм, в основі якої лежить ідея колообігу. Шість форм держави, три з яких є поганими (тиранія, олігархія, охлократія), змінюються гарними формами – монархією, аристократією, демократією. Єдиним критерієм оцінки правителя у політиці є закріплення влади та розширення меж держави, тому нормами моралі можна знехтувати. Вибір мети залежить від обставин, а засоби слід співвідносити з обставинами та результатом. З ім'ям Н. Макіавеллі пов'язане поняття «макіавеллізм» – політика, заснована на культурі насильства та нечемності. Н. Макіавеллі вперше застосував принцип раціоналізму до аналізу політики й тому вважається родоначальником сучасної політології.

1.5. Теорії держави Нового часу

Однією з фундаментальних проблем політичної думки Нового часу стає проблема держави. Буржуазія потребує ідейного обґрунтування свого права вести боротьбу з абсолютною монархією, політичним втіленням феодальних порядків, що відображує концепція походження держави у результаті суспільного договору. Вона розробляється мислителями *Т. Гоббсом* (1588 – 1679), *Дж. Локком* (1632 – 1704), *Ж.-Ж. Руссо* (1712 – 1778) і *Ш. Л. Монтеск'є* (1689 – 1755). Сутність концепції полягає в тому, що у своєму розвитку людство проходить два етапи – природній (досупільний) стан і державно-організаційне існування. У природньому стані незалежний самостійний індивід є частиною природи, знаходячись у стані «війни проти всіх». Егоїзм, жорстокість, страх, прагнення знищити іншого на користь собі – «природній стан людського роду». Вихід із цього антагонізму, що витікає із відстоювання свободи робити абсолютно все задля самозахисту і самозбереження, за *Т. Гоббсом*, полягає у переході від природнього стану до суспільного, або державного. Він відбувається за взаємною згодою та договором. У такий спосіб виникає держава, що обмежує свободу кожного, створюючи умови для цивілізованого співіснування усіх. Згідно із суспільним договором, люди віддають свої права, долю і владу державі, яка в обмін на це повинна гарантувати порядок у суспільстві. У трактаті «Левіафан» *Т. Гоббс* порівнює державу з біблійним чудовиськом

Левіафаном, де піддані, стаючи рабами всемогутньої держави, забезпечують суспільну згоду. Т. Гоббс осмислював людей як вроджених ворогів, які через егоїстичну користь об'єдналися у суспільства, і якби не взаємний зиск, то кинулися б один на одного. Отже, Т. Гоббс вбачав умови громадського благоустрою у деспотизмі.

Ідею суспільного договору інакше трактував *Дж. Локк* – родоначальник ідеології лібералізму, головною цінністю якої є свобода особистості. Дж. Локк обґрунтовує тезу про народний суверенітет, де народ є джерелом влади, заключаючи договір з правлячими колами, згідно з яким головна функція держави полягає у захисті природних прав людини: «права на життя, свободу і власність». Для того, щоб держава не вийшла за межі своїх повноважень, Дж. Локк пропонує розподіл влади на законодавчу і виконавчу, з пріоритетом законодавчої влади. Політичним ідеалом Дж. Локка була обмежена монархія.

Для *Ж.-Ж. Руссо* суспільний договір – це засіб інтеграції загальної волі. У його трактуванні основна мета суспільного договору – «знайти таку форму асоціації, яка захищає та відмежовує особистість і майно кожного з членів асоціації та завдяки якій кожен, об'єднуючись з усіма, підкорюється, однак, тільки самому собі та залишається настільки ж вільним, як і колись». Якщо держава виникла внаслідок договору, то за народом залишається право розірвати невідповідний договір і створити таку форму асоціації, яка б відповідала його інтересам. Природним способом вираження волі громадянина Ж.-Ж. Руссо вважав пряму демократію.

Не менш плідною для майбутніх політичних змін була теорія розподілу влади у розробці *Ш. Л. Монтеск'є*, на думку якого влада повинна мати свою межу та не загрожувати правам і свободам громадян, чого можна досягти за умови розподілення влади на законодавчу, виконавчу та судову. Зосередження усієї повноти влади у руках однієї особи, установи чи прошарку неминухо призведе до зловживань, тому влади повинні мати спеціальні повноваження, щоб вони самі обмежували та стримували одна одну. Тріада Ш. Л. Монтеск'є (законодавча, виконавча та судова влади) стала класичною формулою майбутнього конституціоналізму. Реалізацією балансу сил у державі можуть бути різні форми правління. В основній своїй роботі «Про дух законів» Ш. Л. Монтеск'є виділяє три типи правління – республіку, монархію і деспотію, кожен з яких пов'язаний з образом життя народу, з кліматом, з розмірами держави.

2. СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ, ЇЇ ОЗНАКИ ТА ФУНКЦІЇ

Сутність і ознаки держави. Держави різних історичних епох і народів не схожі між собою, відрізняються одна від одної. Але в них є певні риси, які притаманні кожній з них, хоча у сучасних держав, для яких характерні інтеграційні процеси, вони часом досить розмиті. Загальними ознаками держави, спільними для всіх, є такі:

1. Територія, що окреслюється кордонами держави. Закони й повноваження держави поширюються на всіх людей, які проживають на певній території. Сама держава будується не за кровно родинними (кровними) чи релігійними ознаками, а на основі територіальної і, часто, етнічної спільності людей.

Територія – це просторова форма і матеріальна основа життєдіяльності людей. Кожна держава має свої територіальні кордони, які формувались і встановлювались різними шляхами: стихійно, спонтанно, як відображення існуючих природних меж (ріки, моря, гори тощо); встановлені примусово внаслідок воєн чи міждержавних конфліктів; виникли внаслідок міжнародно-правових угод та ін.

Сучасне міжнародне право виходить із принципу недоторканності й територіальної цілісності держав, відторгнення будь-якої їх частини. Поважання територіальної цілісності й недоторканності кордонів є необхідним елементом усіх міжнародних політичних договорів.

2. Посутньою ознакою держави є народ, який проживає на території держави, має свою ієрархію, структуру, організацію і державно-правовий статус, об'єднаний правовим союзом громадян, громадянством. У світі існує два головні способи набування громадянства: від народження або через надання громадянства особі з її волі (натуралізація) уповноваженими на те державними органами.

3. Важливою ознакою держави є її суверенітет, який визначають як делеговану народом верховну владу, її верховенство на всій території держави. У будь-якому сучасному суспільстві є багато влад: сімейна, виробнича, партійна, церковна та ін. Але найвищою владою, рішення якої обов'язкові для всіх громадян, організацій та установ, володіє держава. Тільки їй належить право на видавання законів, які обов'язкові для всього населення.

4. Наявність закону. Закон є першою субстанцією влади. Усі великі володарі й царі були передусім законодавцями (Соломон, Мойсей, Ярослав Мудрий, Наполеон та ін.). У законі й через нього влада істотно змінюється; вона перестає бути сваволею й стає всезагальною нормою.

5. Монополія на легальне застосування сили, фізичного примусу. Діапазон державного примусу дуже широкий – від обмеження свободи до фізичного знищення людини. Можливість позбавляти громадян найвищих цінностей, якими є життя й свобода, визначає особливу важливість і дієвість державної влади. Для виконання примусу в державі є спеціальні засоби (зброя, тюрми тощо), а також органи – армія, поліція, служба безпеки, суд, прокуратура.

6. Право справляти (стягувати) податки і збори з населення. Податки необхідні для утримання численних службовців і чиновників та для матеріального забезпечення державної політики: оборонної, економічної, соціальної тощо.

7. Відокремлення публічної влади від суспільства, її розбіжність з організацією всього населення, поява прошарку професіоналів-управлінців.

Ця ознака відрізняє державу від родоплемінної організації, що будується на принципах самоуправління.

8. Претензія на представництво суспільства як цілого і захист загальних інтересів і спільного блага. Жодна організація, крім хіба що партій тоталітарних держав, не претендує на представництво і захист усіх громадян і не володіє для цього необхідними засобами.

9. Наявність чітко визначених державних символів: герба, прапора, гімну.

Визначення загальних ознак держави має не тільки наукове, а й практично-політичне значення, особливо в міжнародних відносинах і у міжнародному праві. Держава – суб'єкт міжнародних відносин.

Тільки на основі володіння якостями держави ті чи інші організації визначаються суб'єктами міжнародного права і наділяються відповідними правами й обов'язками. У сучасному міжнародному праві виділяють три мінімальні ознаки держави: територія, народ, який об'єднаний правовим союзом громадян (громадянством), і суверенна влада, що здійснює ефективний контроль хоч би над більшою частиною територій і населення.

Функції держави. Відповідно до свого призначення держава виконує певні функції – внутрішні та зовнішні. Внутрішніми прийнято вважати: законодавчу, організаційно-управлінську, соціальну, політично-економічну, національно-інтегративну, демографічну, культурну, правоохоронну, екологічну і фіскальну.

Законодавча функція держави полягає у встановленні загальноприйнятих норм і вимог, які існують у вигляді законів, постанов, указів, розпоряджень тощо. Їх повинні дотримуватись усі громадяни та установи і порушення яких тягне за собою каральні функції з боку держави. Завдяки виконанню цієї функції досягається стабільність і правопорядок у суспільстві.

Спрямованість *організаційно-управлінської* діяльності держави полягає в тому, щоб встановлювати і дотримуватись певного порядку в суспільстві, розробляти програми і проекти та матеріальні засоби на здійснення їх і та ін.

До соціальної функції належить діяльність держави із забезпечення громадян житлом, охорони здоров'я та розвитку медицини, охорони праці, перерозподілу прибутків, захисту незахищених верств населення, пенсійного забезпечення тощо.

Політично-економічна функція полягає в забезпеченні стабільності суспільства, економічного розвитку держави, у формуванні бюджету держави, у віднайденні джерел фінансових надходжень, у встановленні їхніх розмірів і державних витрат, у дотуванні необхідних галузей та ін.

До основних зовнішніх функцій відносять дипломатичну, оборонну, участь у міжнародному поділі праці, пов'язаному з ним обміні товарами, сировиною, технологіями і духовними цінностями; спільне розв'язування глобальних проблем сучасності та ін.

Дипломатична функція спрямована на забезпечення сприятливих зовнішньополітичних умов розвитку держави, на розвиток і співробітництво

з іншими країнами, на інтеграцію держави у світове співтовариство. Завдяки *оборонній* функції забезпечується цілісність держави, її безпека і розвиток військового потенціалу.

Частина функцій держави належить виключно до її компетенції, тобто є її прерогативами. До них відносять: управління загальносуспільними справами в інтересах збереження цілісності суспільства і його стабільності; встановлення розмірів і збирання податків, мита, випуск грошей і регулювання грошового обігу; застосування організованого примусу.

Усі функції держави диктуються двома видами інтересів – інтересами економічно панівних груп, які мають реальну владу, та інтересами решти соціальних прошарків народу. Ці загальні інтереси зумовлені самим фактом існування держави як цілісного організму, нормальне функціонування якого неможливо без вирішення спільних для нього проблем.

На сучасному етапі загальноцивілізаційною тенденцією є поступове перетворення держави на орган виявлення потреб та інтересів суспільства в цілому, не виключаючи пріоритетів економічно панівних соціальних груп.

Тобто нині формується загальноцивілізаційний підхід до аналізу причин виникнення, визначення сутності держави, її місця й ролі в політичній системі суспільства, її завдань і функцій. Його мета – подолати обмеженість і недоліки позакласового і класового підходів і забезпечити справді науковий аналіз державності.

Для виконання внутрішніх і зовнішніх функцій держава має певний механізм, який являє собою комплекс відповідних органів: законодавчих, розпорядчих і правоохоронних, у тому числі суд, прокуратуру, держбезпеку, збройні сили, фінансові структури.

Сучасні концепції держави дуже різноманітні, що зумовлюється: 1) складністю соціальної структури сучасного суспільства; 2) історичними особливостями розвитку тих чи інших країн; 3) різноманітністю методологічних підходів до певної проблеми; 4) існуванням країн різного ступеня розвитку та ін.

Здебільшого в державі вбачають механізм забезпечення цілісності суспільства, вирішення загальних справ, соціального компромісу та загальної злагоди.

1. Представники *теорії держави загального благоденства* (перша половина ХХ ст. – Дж. Кейнс) вважають, що суспільство й держава вже позбулися або інтенсивно позбуваються класового характеру, а держава стає органом, що функціонує на благо всіх членів суспільства. Характерною рисою такої держави є звуження репресивно-каральних функцій і суттєве обмеження державного примусу. Основними функціями держави стають: культурно-освітня діяльність, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, захист працівників від надмірної експлуатації з боку роботодавців.

2. *Теорія еліт* (20–30-ті роки ХХ ст. – Г. Моска, В. Парето) ґрунтується на ідеї нездатності широких мас населення до управління державою. Тому політика — сфера боротьби двох протилежних груп: панівної меншості (еліти), що оволоділа державою, та підпорядкованої їй більшості (усе інше

населення країни). Ця еліта утворюється шляхом висування індивідів, які досягли у своїй справі найбільших успіхів.

Демократію за цією теорією визначають як утопію, марево. Некомпетентне населення, виборюючи демократію, прокладає шлях до тоталітаризму (соціалізму, фашизму). Прихильники цієї теорії пов'язували свободу людства не з демократією, а з управлінням державою компетентною правлячою елітою. Але кожна еліта рано чи пізно заспокоюється на досягнутому, витрачає свої найкращі якості, творчу енергію і вироджується. У суспільстві з'являється нова потенційна еліта, що прямує до влади. Тому зміна еліт, як правило, здійснюється шляхом насильства (переворотів, революцій). Ці явища, на думку авторів згаданої теорії, є природними і корисними.

Однією з течій теорії еліт є технократична доктрина, за якою вчені, технічні спеціалісти зосереджують у своїх руках не тільки виробничі та науково-дослідні функції, але й політичну владу. Отже, виникає нова суспільно-політична система – технократія.

3. *Фашистські ідеї державності* – це суміш різних положень, метою яких є виправдання, заохочення найнижчих людських інстинктів. Однією з головних складових фашистської теорії є расизм, що поділяє людей за біологічними та соціальними ознаками на декілька груп (рас), одна з яких проголошується істинним представником людського роду. Тому завдання держави – забезпечення процвітання панівної раси шляхом завоювання інших держав для розширення "життєвого простору", поширення "культурної раси". При цьому державні органи повинні керуватися партійними ідеологічними настановами, діями вождя, що є істиною в останній інстанції. У сфері міжнародних відносин фашизм виходить з культу грубої сили. Насилля проголошується найважливішим чинником розвитку, а гуманізм – проявом неповноцінності раси, спробою виправдання її слабкості і боягузтва.

4. *Концепція національної держави*. Головним у цій концепції є обґрунтування того, що основне призначення держави полягає в забезпеченні створення найсприятливіших умов для існування та розвитку певної нації. Нині ця теорія набула поширення у країнах колишнього СРСР, Східної та Південно-Східної Європи. В умовах формування національного ринку за часів феодалізму або в умовах боротьби за визволення від колоніальної залежності ідея створення національної держави мала позитивне значення, сприяючи історичному прогресу. Сьогодні, особливо в умовах багатонаціональних країн, вона може мати місце лише за певних умов і, насамперед, коли враховується реальний стан міжнаціональних стосунків та інтереси національних меншин.

5. *Етатична концепція держави*. Сутність етатизму полягає в обґрунтуванні необхідності максимального втручання держави в життя суспільства і кожної конкретної особи. Життя сучасного суспільства постійно ускладнюється, виникають і розвиваються нові взаємозв'язки як між його складовими, так і між окремими громадянами. Це зумовлює

необхідність існування своєрідного "соціального диригента", який би впорядковував, тобто регламентував і контролював суспільні відносини. Таку роль і має взяти на себе держава з огляду на лише її одній притаманні властивості (наявність спеціального апарату управління і примусу, здатність надавати своїм велінням загальнообов'язковий характер тощо). При цьому утверджується потреба практично необмеженого втручання держави майже в усі сфери суспільного життя.

6. *Анархістська концепція держави.* Основна ідея анархізму полягає в необхідності створення суспільства, в якому, з одного боку, максимально обмежуються можливості втручання держави в повсякденне життя суспільства та особи, а з іншого – максимально підвищується роль населення в управлінні суспільними справами.

Згідно з анархістськими поглядами, у зовнішніх відносинах на державу має покладатися лише забезпечення оборони країни та підтримання необхідних, насамперед економічних, зв'язків з іншими державами. Усередині країни функції держави повинні зводитися лише до прийняття невеликої кількості найважливіших законів, положення яких мають виняткове значення для існування і розвитку всієї країни, а також до забезпечення їх неухильної реалізації. Усі інші внутрішні питання мають вирішуватися населенням усїєї країни або окремих частин її території безпосередньо (шляхом референдумів, зборів) чи органами місцевого самоврядування, що обираються населенням відповідних територій. Положення цієї концепції сприяють широкому розвитку місцевого самоврядування.

3. ТИПИ ДЕРЖАВИ

3.1. Форми державного правління

Форма державного правління – це спосіб організації державної влади, зумовлений принципами формування і взаємовідносин вищих органів держави. Йдеться про систему формування і взаємовідносин інституту глави держави, вищих органів законодавчої і виконавчої влади. Залежно від правового статусу глави держави й порядку формування цього вищого органу державної влади розрізняються дві основних форми державного правління – *монархія і республіка*.

Монархія (грец. monarchia – єдиновладдя, від monos – і один, єдиний і arche – влада) – це така форма правління, за якої верховна державна влада юридично належить одній особі – *монарху* (королю, імператору тощо) і передається в порядку престолонаслідування.

Влада монарха не є похідною від будь-якої іншої влади, органу чи виборців. Монарх формально виступає джерелом державної влади, усіх державно-владних повноважень. У республіці глава держави – президент – є виборним і змінюваним, а його влада виступає похідною від представницького органу (парламенту) або виборців.

У сучасному світі зберігаються два історичних типи монархії – *абсолютна і конституційна*. *Абсолютна монархія* характеризується зосередженням усієї повноти державної влади в руках монарха, відсутністю будь-яких представницьких установ. Уряд призначається монархом, виконує його волю. Нині абсолютна монархія зберігається у Саудівській Аравії, Катарі, Омані, Об'єднаних Арабських Еміратах та ін.

Конституційна монархія називається ще обмеженою, оскільки у ній влада монарха обмежується конституцією. Конституційна монархія існує у двох видах – дуалістичної і парламентарної, які відрізняються ступенем обмеження влади монарха.

Дуалістична монархія характеризується наявністю одночасно двох політичних установ – монархії та парламенту, які поділяють між собою державну владу. Цей поділ проявляється у тому, що монарх юридично і фактично незалежний від парламенту у сфері виконавчої влади. Він призначає уряд, який несе відповідальність лише перед ним. Парламент наділяється законодавчими повноваженнями, але ніякого впливу на формування і діяльність уряду не має. Дуалістична монархія не знає інституту парламентської відповідальності уряду, парламент не може відправити уряд у відставку. Законодавчі повноваження парламенту істотно обмежуються на користь монарха. Він користується правом абсолютного вето, яке парламент подолати не може, а також правом розпуску парламенту та призначення до його верхньої палати. Нині дуалістична монархія зберігається в Йорданії, Кувейті, Марокко та ін.

У *парламентарній монархії* влада монарха істотно обмежена у сфері як законодавчої, так і виконавчої влади. Стосовно форми державного правління найчастіше використовується саме цей термін, на відміну від прикметника «парламентський», який є похідним від іменника «парламент» і використовується в інших випадках. Монарх, як кажуть, «царює, але не править». Юридично за монархом можуть зберігатися значні повноваження, але фактично далеко не всіма ними він може користуватися. Так, формально за ним зберігається право призначення глави уряду й міністрів, але зробити це він може лише відповідно до пропозицій лідерів партії чи коаліції партій парламентської більшості, бо сформований іншим чином уряд не отримає вотуму довіри у парламенті й не утвердиться.

Формально уряд вважається урядом монарха, проте ніякої відповідальності перед монархом він не несе. Уряд формується парламентським шляхом і несе відповідальність за свою діяльність лише перед парламентом. Саме політична відповідальність уряду перед парламентом за свою діяльність є основною відмінною ознакою парламентарної монархії. Звичайно це повноваження парламенту врівноважується правом уряду запропонувати монархові розпустити парламент і призначити нові вибори. Глава держави вимушений прийняти й виконати цю пропозицію, тому що в протилежному разі парламентська більшість, на основі якої сформовано уряд, заблокує роботу парламенту. У випадку висловлення парламентом вотуму недовіри урядові останній або йде

у відставку, або через главу держави розпускає парламент і призначає позачергові вибори. Ще одним правовим засобом впливу уряду на монарха є *контрасигнування* (від лат. *contrasignatura* – міністерський підпис), тобто скріплення його актів підписом глави уряду та (або) окремого міністра, без якого вони не набувають юридичної сили. Тим самим глава уряду або міністр беруть на себе відповідальність за даний акт монарха, оскільки сам монарх відповідальності за свої дії не несе.

На відміну від *дуалістичної* монархії у *парламентарній* монархії центральне місце в системі органів державної влади посідає *не монарх, а уряд*, який не тільки здійснює повноваження та прерогативи монарха, а й контролює і спрямовує (через парламентську більшість) всю діяльність парламенту. Парламентарна монархія нині існує у ряді розвинених країн – Австралії, Бельгії, Великобританії, Данії, Іспанії, Канаді, Нідерландах, Новій Зеландії, Норвегії, Швеції, Японії та ін.

Специфічні риси має монархічна форма правління в тих країнах, які в минулому були домініонами Великобританії, а пізніше увійшли до британської співдружності націй – Австралії, Канади, Нової Зеландії та ін. Власних монархів вони не мають. Главою держави в кожній з цих країн формально вважається монарх Великобританії, а фактично його функції здійснює генерал-губернатор, котрий призначається британським монархом за поданням уряду країни з числа її жителів.

Хоча в сучасних розвинених країнах монархія є здебільшого слабкою політичною установою, яка не відіграє істотної ролі у здійсненні державної влади, загалом на сьогодні вона існує в 44 країнах світу, в тому числі в 11 європейських. У 1978 р. було поновлено монархію в Іспанії. На референдумі, проведеному 1999 р. в Австралії, виборці висловилися на користь збереження монархічної форми правління.

Одна з основних причин збереження монархії полягає в тому, що в багатьох країнах інститут монархії, особа монарха є символом єдності й верховним арбітром нації, запорукою непорушності політичної системи, оскільки влада монарха не залежить від гри політичних сил. За відсутності в парламенті чітко визначеної більшості монарх може відіграти вирішальну роль у її утворенні та формуванні уряду. Монархи забезпечують наступництво в політичному розвитку, оберігають традиції й політичну культуру країни.

Республіка (лат. *respublica*, від *res* – справа, *publicus* – суспільний) – це така форма державного правління, за якої всі вищі органи державної влади або обираються, або формуються загальнонаціональною представницькою установою (парламентом). Республіка – найпоширеніша форма правління. Нині зі 190 держав світу – членів ООН більш як 140 держав є республіками. Існують три основних різновиди республіканської форми правління: *президентська республіка, парламентарна республіка і республіка змішаного типу*. Основна відмінність між ними полягає у способі формування та функціонування уряду. У президентській республіці уряд формує і очолює президент, який одночасно виступає главою держави і главою уряду.

Сформований позапарламентським шляхом, уряд не несе за свою діяльність відповідальності перед парламентом.

У *парламентарній республіці* уряд формується парламентським шляхом, несе перед парламентом політичну відповідальність і зобов'язаний піти у відставку в разі висловлення йому парламентом вотуму недовіри. Сформований із представників партій парламентської більшості, уряд через цю більшість фактично контролює і спрямовує діяльність парламенту.

За *змішаної форми* державного правління – *парламентарно-президентській чи президентсько-парламентарній* – уряд формується спільно президентом і парламентом, а та чи інша назва змішаної форми правління визначається тим, у кого з них більше повноважень щодо формування та функціонування уряду.

Розглянемо особливості кожного з цих різновидів республіканської форми правління докладніше.

Основними ознаками *президентської республіки* є: 1) дотримання формальних вимог жорсткого поділу влади й запровадження збалансованої системи стримувань і противаг; 2) обрання президента на загальних виборах; 3) поєднання повноважень глави держави і глави уряду в особі президента й відсутність посади прем'єр-міністра; 4) формування уряду президентом лише за обмеженою участю парламенту; 5) відсутність політичної відповідальності уряду перед парламентом; 6) відсутність права глави держави на розпуск парламенту; 7) відсутність інституту контрасигнування, тобто скріплення актів президента підписами міністрів, які б несли за них відповідальність.

Класичною президентською республікою вважаються США. Президентсько-республіканська форма правління впроваджена також у ряді країн Латинської Америки, Африки та деяких інших. Класичному варіанту президентської республіки притаманна наявність двох центрів влади – президента і парламенту, між якими немає тісних функціональних відносин, тому ця форма правління називається ще *дуалістичною республікою*. У президентській республіці виконавча влада має порівняно невеликі можливості для впливу на законодавчу владу, тоді як остання наділена певними засобами контролю за діяльністю першої. Однак при цьому обидві гілки влади залишаються незалежними одна від одної, що в разі досконалої системи стримувань і противаг забезпечує демократичне здійснення державної влади.

Парламентарна республіка характеризується проголошенням принципу верховенства парламенту, перед яким уряд несе політичну відповідальність за свою діяльність. Ознаками парламентарної республіки є: 1) здійснення повноважень глави держави і глави уряду різними особами, наявність посади прем'єр-міністра; 2) обмеженість владних повноважень глави держави і водночас віднесення реальної компетенції у сфері виконавчої влади до уряду та його глави; 3) формування уряду парламентом за участю глави держави, яка зазвичай є майже номінальною; 4) формальна політична відповідальність уряду (колективна та індивідуальна) перед парламентом; 5) право глави держави розпустити парламент, котре, як правило, ефективно

контролює уряд; б) контрасигнування актів глави держави главою уряду та (або) відповідним міністром.

Парламентарно-республіканська форма правління досить поширена в розвинених країнах. На європейському континенті парламентарна республіка існує в Албанії, Греції, Естонії, Італії, Латвії, Словаччині, Угорщині, Чехії, ФРН та Югославії. На відміну від президентської республіки за парламентарно-республіканської форми правління президент обирається не на загальних виборах, а парламентом або спеціальною колегією, яка в основному складається з депутатів того ж парламенту.

У парламентарних республіках, як і в парламентарних монархіях, фактичним центром здійснення державної влади виступає не президент і не парламент, а уряд, глава якого фактично стає першою особою в державі. Усі важелі реальної влади тут знаходяться в руках керівників тих політичних партій, яким належить більшість місць у парламенті та які формують уряд. Тому в політологічній літературі парламентарні форми правління нерідко визначаються як «правління партій».

Однією з сучасних форм державного правління є так звана змішана – *парламентарно-президентська*, або *президентсько-парламентарна – форма республіканського правління*, яку іноді не зовсім вдало називають «напівпрезидентською республікою». Типовою ознакою такої форми правління є поєднання елементів президентської і парламентарної республік, сильної президентської влади та ефективного контролю парламенту за діяльністю уряду. Як і в президентській республіці, тут глава держави обирається, як правило, на загальних виборах і юридично та реально наділяється великими повноваженнями, особливо у сфері виконавчої влади, іноді навіть очолює її. Уряд формується, як і в парламентарній республіці, за участю тією чи іншою мірою парламенту й несе політичну відповідальність як перед президентом, так і перед парламентом. Подвійна політична відповідальність уряду – основна ознака змішаної республіканської форми правління.

Ще однією важливою ознакою цієї форми правління є дуалізм виконавчої влади: президент здійснює загальне керівництво урядом, який очолює прем'єр-міністр. За змішаної республіканської форми правління президент має більше повноважень, ніж глава держави у президентській республіці. Він наділяється, зокрема, ще й правом розпуску парламенту за настання певних обставин і правом законодавчої ініціативи, чого немає у президентській республіці.

Класичним зразком змішаної республіканської форми правління є Франція за конституцією 1958 р. В Європі ця форма впроваджена також в Австрії, Болгарії, Ірландії, Ісландії, Македонії, Польщі, Румунії, Словенії, Фінляндії і Хорватії. Змішану форму правління мають також більшість країн, що утворилися на теренах колишнього Радянського Союзу. Окремі країни, наприклад Австрія, Ірландія, Ісландія, Словенія, мало чим відрізняються від парламентарних, інші – Польща, Румунія – від президентських республік.

Кожній із трьох основних форм республіканського правління притаманні певні переваги й недоліки порівняно з іншими формами. Так, президентська республіка є досить гнучкою формою правління, яка легко пристосовується до різних умов. Вона дає можливість сформувати сильну виконавчу владу, забезпечує стабільність функціонування уряду, який перебуває поза сферою безпосереднього впливу парламенту й не залежить від розкладу у ньому політичних сил. Парламент має більш реальні повноваження, ніж у парламентарних країнах, оскільки не залежить ні від глави держави, ні від уряду.

Однак президентській, особливо змішаній (президентсько-парламентарній) формам правління властиві й істотні недоліки. Таке правління постійно тяжіє до авторитаризму обраного на загальних виборах і наділеного великими повноваженнями глави держави і, по суті, ставить суспільство в залежність від особистих якостей однієї особи. Притаманний цим формам жорсткий поділ влади може спричинити протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади, яке загострюється в періоди розділеного правління. Наділення президента нормотворчими повноваженнями породжує так зване указне право, підвищує ризик одноосібного прийняття невиважених політичних рішень, які мають силу закону. Невиправдано велику роль у керівництві державою відіграє безпосереднє оточення (апарат, адміністрація) президента. Не передбачаючи дієвого впливу політичних партій на формування й діяльність уряду, президентська і президентсько-парламентарна форми правління не сприяють формуванню в країні впливових політичних партій, без яких неможливе демократичне здійснення державної влади. Недоліки президентської форми республіканського правління особливо наочно проявляються у так званих суперпрезидентських республіках Латинської Америки й монархічних республіках Африки, де майже вся державна влада зосереджена в руках президента. Не уникли цих недоліків і більшість колишніх радянських республік, що стали незалежними державами.

Тут постає питання про те, чому ж тоді США вдається уникати більшості іманентно притаманних президентсько-республіканській формі правління недоліків, зокрема авторитаризму глави держави? Відбувається це завдяки дії в країні низки демократичних чинників політичного життя. По-перше, досконала система стримувань і противаг, яка урівноважує різні гілки влади. По-друге, жорсткий правовий нагляд за діяльністю всіх ланок законодавчої і виконавчої влади з боку судової влади. По-третє, розвинена двопартійна система, яка забезпечує потужну опозицію президентові з боку однієї з партій. По-четверте, демократична політична культура американського суспільства. Це суспільство не знало станового поділу і сформувалося з вільних і рівних громадян, які не терплять найменших зазіхань на їхні права і свободи й не сприймають будь-якої диктатури. Опозиція розглядає діяльність президента, осіб з його оточення і навіть їхнє особисте життя, образно кажучи, крізь збільшувальне скло. Навіть найменші прорахунки президента, відхилення від правових чи моральних норм, не

кажучи вже про його відверті зловживання владою, негайно стають не лише надбанням громадськості, а й предметом судового розгляду.

Парламентарна форма республіканського правління позбавлена зазначених недоліків президентської форми, проте вона ефективна лише за наявності у країні розвиненої системи політичних партій і представництва в парламенті небагатьох із них. У разі коли в парламенті представлено багато політичних партій, гостро постають проблеми визначення парламентської більшості, формування на її основі уряду й забезпечення стабільності його діяльності. Відсутність у парламенті чітко визначеної і сталої більшості, слабкість і нетривалість партійних коаліцій зумовлюють нестабільність уряду, а у зв'язку з цим – і самого парламенту, який може бути розпущений з ініціативи уряду. Міністерські пости стають об'єктом виснажливого й не завжди чесного міжпартійного торгу, іноді їх обіймають далекі від професіоналізму у відповідній галузі партійні функціонери. Внаслідок особливостей розкладу в парламенті партійно-політичних сил не виправдано велику роль у здійсненні державної влади можуть відігравати другорядні політичні партії, як, наприклад, у ФРН. Наочним прикладом урядової нестабільності може бути Італія, де за повоєнні роки змінилося більш як півсотні урядів. У сприятливій соціально-економічній обстановці часті зміни урядів не викликають важких негативних наслідків, однак у кризових ситуаціях урядова нестабільність може спричинити дезорганізацію державного управління і руйнування владних структур.

Змішана форма республіканського правління може уникати деяких із зазначених недоліків президентської і парламентарної республік. А може й поєднувати в собі недоліки обох цих форм, не використовуючи їх переваги, що нерідко буває, особливо в країнах з нерозвиненими демократичними традиціями. Ідеальної форми державного правління немає. Стабільність політичної системи, ефективність державної влади залежать не стільки від форми правління, скільки від досконалості та узгодженості всіх елементів механізму здійснення державної влади аж до найдрібніших деталей парламентського регламенту й виборчої системи.

3. 2. Форми державного устрою

Форма державного устрою — це спосіб територіальної організації держави, що визначається принципами взаємовідносин держави як цілого і її територіальних складових.

Якщо форма державного правління — це відносини між вищими органами держави, то форма державного устрою — це відносини між різними органами влади, що існують у територіальних одиницях держави, з центральними органами державної влади. Хоча форми державного устрою різноманітні та в кожній країні мають свої особливості, розрізняють дві основних форми – *унітарну* і *федеративну*.

Унітарною (франц. *unitaire* – єдиний, від лат. *unitas* – єдність) є така держава, територія якої складається з адміністративних або політико-адміністративних одиниць. Відмінність між адміністративними й політико-

адміні-стративними одиницями полягає в тому, що останні мають ті чи інші ознаки власної державності та виступають як автономні утворення.

За своєю юридичною природою *автономія* є самоврядуванням населення на частині території держави, що виявляється у наданні органам автономії законодавчих повноважень з питань місцевого значення. Правовий статус автономних одиниць відмінний від статусу звичайних адміністративно-територіальних одиниць. Найчастіше цей статус надається лише окремим частинам держави, хоча існують і такі країни, вся територія яких складається з автономних утворень (Іспанія, Італія).

У кожній автономії утворюються представницькі органи, які виконують законодавчу функцію в межах своєї компетенції. Представницькі органи автономій формують виконавчі органи, які несуть перед ними політичну відповідальність. Діяльність таких органів контролюється центральними органами державної влади. Зміст та обсяг повноважень органів автономій у різних країнах неоднакові.

З урахуванням історичних і географічних чинників автономії можуть утворюватися за адміністративним та національним принципами. В Іспанії, наприклад, більшість автономних областей утворено за адміністративним принципом, а Басконію й Каталонію – за національним. Національні автономії існують також у Молдові, Узбекистані та деяких інших державах.

За ознакою *централізації політичної влади* унітарні держави поділяються на *децентралізовані, відносно децентралізовані і централізовані*. У децентралізованих унітарних державах існує конституційний розподіл повноважень між центральною владою й територіальними одиницями вищого рівня. Відносно децентралізованими унітарними державами є такі, в яких вищі територіальні одиниці мають домінуючий адміністративний характер, а самоврядний характер мають лише низові одиниці. У централізованих унітарних державах місцевої автономії немає взагалі, а функції влади на місцях здійснюють тільки призначені центральною владою адміністратори.

З особливостями територіального устрою пов'язані інші ознаки унітарної держави. Це, по-перше, єдина конституція, норми якої застосовуються на всій території країни без будь-яких вилучень або обмежень. По-друге, єдина система вищих органів державної влади, юрисдикція яких також поширюється на територію всієї країни. По-третє, єдина система права. Місцеві органи управління зобов'язані застосовувати у відповідних адміністративних і політико-адміністративних одиницях нормативні акти, які приймаються центральними органами державної влади. Їхня власна нормовстановлювальна діяльність має суто підлеглий характер. По-четверте, єдина судова система, яка здійснює правосуддя на всій території країни, керуючись єдиними нормами права; судові органи, що створюються в територіальних одиницях, є ланками єдиної централізованої судової системи. По-п'яте, єдине громадянство. Населення унітарної держави має єдину політичну належність. Ніякі адміністративно-територіальні одиниці власного громадянства мати не можуть.

Унітарна держава характеризується такими ознаками: 1) має єдині вищі органи державної влади (глава держави, парламент, уряд, судові органи та ін.), яким підпорядковуються або підконтрольні місцеві органи; 2) не містить відокремлених територіальних утворень, що мають ознаки суверенності; 3) має єдину для всієї держави систему законодавства; 4) управління єдиними збройними силами і правоохоронними органами здійснюється центральними органами державної влади; 5) має єдине громадянство; 6) одноособове представництво від усієї держави у міжнародних взаємовідносинах на рівні держав.

Унітарна форма державного устрою є переважаючою у світі. Унітарні, зокрема, більшість держав Європи, Латинської Америки та Африки.

Федерація – це союзна держава, територія якої складається з державних утворень, наділених юридичною і певною політичною самостійністю.

Головна відмінність між унітарною та федеративною державами полягає в тому, що територія унітарної держави складається тією чи іншою мірою з самоврядних адміністративних чи політико-адміністративних одиниць, які не мають політичної самостійності, тоді як федеративну державу складають державні утворення з певною політичною самостійністю, а сама федеративна держава виступає як союз цих утворень. Тому унітарні держави ще називаються простими, а федеративні – складними.

Федеративна форма державного устрою існує більш ніж у 20 країнах: Австралії, Австрії, Аргентині, Бразилії, Венесуелі, Індії, Канаді, Малайзії, Мексиці, Нігерії, Росії, США, ФРН, Швейцарії та ін. Державні утворення, які складають федерацію, є її суб'єктами і мають свої органи влади і власний адміністративно-територіальний поділ. Території суб'єктів федерації мають різні назви: штати (Австралія, Бразилія, Венесуела, Індія, Малайзія, Мексика, Нігерія, США), провінції (Аргентина, Канада, Пакистан), землі (Австрія, ФРН), республіки (Росія, Югославія), кантони (Швейцарія).

Федеративна форма державного устрою має такі характерні ознаки:

1. Територія федеративної держави в політико-адміністративному плані не є єдиним цілим. Вона складається з територій суб'єктів федерації. У деяких федераціях поряд з державними утвореннями наявні такі територіальні одиниці, які не є суб'єктами федерації і не входять до їх складу. Прикладом може бути федеральний округ Колумбія в США з розташованою у ньому столицею держави Вашингтон. Державні утворення, які складають федерацію, не є державами у повному розумінні слова, оскільки вони не мають такої обов'язкової ознаки держави, як суверенітет, тобто верховенства на своїй території і незалежності у зовнішніх зносинах. Верховенство на території суб'єктів федерації мають центральні (федеральні) органи державної влади. Суб'єкти федерації не можуть мати власної грошової одиниці, армії, виступати суб'єктом міжнародного права. У разі порушення загальнофедеральної конституції або загальнофедерального законодавства центральна влада має право застосування примусових заходів стосовно суб'єктів федерації. За суб'єктами федерації не визнається право одностороннього виходу (сецесії) з союзу (виняток становили лише СРСР і

ЧССР, конституції яких таке право передбачали, проте правового механізму виходу не існувало).

2. У більшості федеративних держав поряд із загально-федеральною конституцією і загальнофедеральними законами діють конституції і закони суб'єктів федерації. При цьому забезпечується верховенство федеральної конституції і федеральних законів. Суб'єкти федерації наділяються правом видання законодавчих актів у межах конституційно встановленої для них компетенції. Ці акти діють лише на території суб'єкта федерації й повинні відповідати федеральному законодавству.

3. У федеративній державі поряд із федеральною системою органів законодавчої, виконавчої та судової влади існують системи органів законодавчої, виконавчої та судової влади суб'єктів федерації. Порядок їх організації і компетенцію визначають, як правило, конституції суб'єктів федерації. Загальною закономірністю є те, що організація органів влади суб'єктів федерації майже завжди копіює федеральну форму правління.

4. Відмінною ознакою федеративного державного устрою є двопалатна структура союзного парламенту. В минулому були однопалатні парламенти при федеративному державному устрої. Нині двопалатна структура парламенту прийнята майже в усіх федеративних державах. При цьому верхня палата забезпечує представництво суб'єктів федерації.

5. У більшості федерацій поряд з федеральним громадянством існує і громадянство суб'єктів федерації. Тут ідеться не про подвійне громадянство, а про два рівні громадянства однієї держави. Передумовою отримання громадянства суб'єкта федерації є наявність загальнофедерального громадянства. Наявність громадянства суб'єкта федерації впливає на зміст правового статусу громадянина всередині країни, але в міжнародно-правовому плані всі громадяни федеративної держави мають єдиний статус.

Федеративна держава може утворюватися: 1) в результаті договору між незалежними суб'єктами про створення нового державного об'єднання з перетворенням учасників договору у суб'єктів федерації (так були утворені США); 2) шляхом приєднання до держави нових територій і наділення їх правами суб'єкта федерації (так, до США в результаті завоювання був приєднаний штат Техас, шляхом купівлі – штати Луїзіана та Аляска) або утворення нових суб'єктів федерації на частині території раніше існуючої держави (наприклад, утворення п'яти нових німецьких земель на території колишньої НДР); 3) в результаті підвищення статусу регіональних утворень і перетворення їх на суб'єкти федерації (Бельгія); 4) шляхом еволюції конфедерації у федеративну державу з перетворенням колишніх незалежних держав у суб'єктів федерації (так були утворені Швейцарія та Об'єднані Арабські Емірати).

Утворення конфедерації є одним з найбільш реальних шляхів переходу до федеративного державного устрою. *Конфедерація* – це форма союзу держав, за якої держави зберігають свій суверенітет у повному обсязі. Конфедерація, отже, є не особливою формою державного устрою, а формою об'єднання суверенних держав.

У різний час конфедераціями були: Австро-Угорщина до 1918 р., Швеція і Норвегія до 1905 р., США з 1781 до 1787 р., Швейцарія з 1815 до 1848 р., Германський союз з 1815 до 1867 р., з 1958 до 1961 р. конфедерацію Об'єднана Арабська Республіка склали Єгипет і Сирія, з 1982 по 1989 р. Сенегал і Гамбія утворювали конфедерацію Сене-Гамбія. Хоча нині Швейцарія офіційно називається конфедерацією, реально за своїм устроєм вона є федерацією. Своєрідною формою конфедерації в умовах монархічного правління є унія – об'єднання двох держав під спільним правлінням одного монарха. У XIX ст. унія існувала між Нідерландами і Люксембургом, з 1814 до 1905 р. – між Швецією і Норвегією, з 1918 до 1944 р. – між Данією та Ісландією. Нині відоме тільки одне об'єднання держав з ознаками конфедерації – Європейський Союз, до складу якого входять 15 європейських держав. Деякі ознаки конфедерації наявні у Співдружності Незалежних Держав, хоча вона не є конфедеративним утворенням.

Конфедеративна форма об'єднання держав характеризується такими основними ознаками: 1) конфедерація утворюється на основі відповідних договорів; 2) суб'єкти конфедерації мають право вільного виходу з неї; 3) суверенітет у конфедерації належить державам, які входять до її складу; 4) до предмету відання конфедерації входить невелике коло питань: війни і миру, зовнішньої політики, формування єдиної армії, системи комунікацій тощо; 5) у конфедерації утворюються тільки ті державні органи, які необхідні для вирішення завдань, особливо виокремлених за договірними актами; 6) постійно діючі державні органи конфедерації позбавлені владних повноважень; 7) суб'єктам конфедерації належить право відмови у визнанні або в застосуванні актів союзної влади та ін.

Досвід історій конфедерацій свідчить про те, що ця форма є перехідною або до повного розпаду союзу, або до федеративної форми державного устрою. Іншими словами, розвиток міждержавних відносин може відбуватися у напрямі переходу суверенних держав спочатку до союзу держав (конфедерації), а потім до союзної держави (федерації), як це було у США і Швейцарії. Можливий також рух у зворотньому напрямі: спочатку від федерації до конфедерації, а потім до цілком незалежних держав. Нарешті, можливий перехід від унітарної держави до федеративної (Бельгія) і навпаки.

Для ряду країн, наприклад Німеччини, США, Швейцарії, федерація була історично необхідною як форма подолання політичної роздрібненості. Становлення федеративного устрою було в них тривалим і поступовим процесом, а політико-територіальний поділ не пов'язувався з національним складом населення. Такі федерації виявилися найбільш стійкими і життєздатними. Менш стійкими виявилися федерації, побудовані за національним принципом (СРСР, СФРЮ, ЧССР); вони розпалися. Протягом останніх десятиліть від федеративної форми з різних причин відмовилися Індонезія, Камерун, Лівія та деякі інші країни. У країнах, що розвиваються, а також у країнах Латинської Америки федеративна форма державного устрою має значною мірою штучну природу, оскільки федерації там звичайно утворювалися за рішенням центральних органів влади. При цьому форму

державного устрою змінювали іноді по кілька разів (Аргентина, Мексика). В результаті деякі з таких федерацій мало чим відрізняються від унітарних держав з поділом на автономії (Іспанія, Італія).

Федерації є відносно молодими утвореннями. Історично їм передували імперії. *Імперія* (від лат. Imperium – влада, панування) – це велика держава, яка містить у своєму складі території інших народів і держав. Імперії створювалися з головної держави – метрополії і кількох або багатьох приєднаних, у тому числі шляхом завоювання, країн чи народів, які не встигли створити власну державність або втратили її. Імперія має монархічну форму правління, її главою є імператор. Імперії відомі в усі історичні епохи. Хоча деякі з них існували тривалий час (наприклад, Римська, Візантійська, Російська, стародавні східні імперії), в цілому вони виявилися нестійкими утвореннями і припинили своє існування. Причини розпаду імперій багатоманітні: зовнішні завоювання, внутрішній соціальний розклад, формаційні соціально-економічні перетворення тощо. Паралельно з існуванням імперій і на основі їх розпаду відбувався процес утворення національних держав. Нині імперських утворень у світі не існує. Однак хоча час імперій безповоротно закінчився, проблема адекватності державного, національного й соціально-економічного розвитку залишається актуальною для багатонаціональних і навіть однонаціональних держав із компактно розселеними національними меншинами. Загострення цієї проблеми, особливо пов'язане з тим чи іншим видом соціальної нерівності, породжує сепаратизм, який є найбільшою загрозою єдності країни.

3.3. Державні режими

Третім елементом форми держави є політичний (державний) режим. *Політичний (державний) режим* – це сукупність прийомів, засобів та методів, за допомогою яких здійснюється державна влада. Відрізняють два основних різновиди політичних режимів – *демократичні та недемократичні*. Кожен з цих різновидів має свої підвиди. До недемократичних належать: *деспотичний, тиранічний, тоталітарний, фашистський та авторитарний*.

Деспотичний режим передбачає повне вседозвілля з боку правителя в управлінні державою та одночасне безправ'я і безвідмовне підкорення підданих правителю.

Тиранічний режим є близьким за своїми ознаками до деспотичного режиму і також заснований на єдиноосібному правлінні та вседозвіллі щодо підвладних. Особливості цього режиму полягають у тому, що він встановлюється частіше за всезагарбницьким, насильницьким шляхом.

Тоталітарний режим означає повноту влади держави, її всеохопний, всеосяжний характер. Термін було використано для характеристики фашистського режиму в Італії та націонал-соціалістичного режиму в Німеччині, він вживався для позначення політичного режиму в СРСР. Тоталітарний режим засновується на ідеї повного панування держави над особистістю, над суспільством, контролю держави за усіма аспектами життя суспільства та окремої особистості. При тоталітарному режимі насаджуються ідеї вождізму, культ особистості правителя держави. При цьому режимі

встановлюється державний контроль за освітою, мистецтвом, літературою, усім духовним життям, держава контролює засоби масової інформації. При такому режимі фактично відсутня незалежна судова влада.

Фашистський режим являється одним з різновидів тоталітарного режиму. Специфіка його полягає в тому, що він заснований на расистській ідеології, держава усіма засобами та методами забезпечує юридичне та фактичне панування однієї раси над іншими. Це, зазвичай, супроводжується вкрай агресивною, войовничою зовнішньою політикою.

Авторитарний режим. Його характерна особливість полягає в тому, що державою керує вузьке коло людей – правляча еліта, яка очолюється лідером і користується великими привілеями та пільгами.

Демократичний політичний режим. Демократія означає народовладдя, тому основу будь-якого різновиду демократичного режиму складає пряма або опосередкована участь народу у здійсненні державної влади: народ обирає представницькі (законодавчі) органи влади, бере участь у прийнятті державних рішень (наприклад, шляхом референдуму), а також контролює у тій чи іншій мірі виконавчу владу.

Демократичний режим. Для цього виду політичних режимів характерним є визнання за громадянами широкого спектру прав і свобод, які забезпечуються згідно із суспільними принципами та нормами міжнародного права та конституцією даної держави. Держава виходить із того, що єдиним джерелом влади є народ. Діє всезагальне, рівне і пряме виборче право при таємному голосуванні. Визнається та забезпечується плюралізм в усіх сферах суспільного життя: багатоманітність форм власності, широкий спектр суспільних об'єднань, багатопартійність, світоглядна свобода, терпимість до різних поглядів і суджень. У взаєминах особистості та держави пріоритет мають інтереси особистості.

4. ДЕРЖАВА І ВЛАДА

4.1. Держава як основний інститут політичної влади

Влада – явище соціальне. Соціальна влада присутня, хоча й у прихованій формі, скрізь, де є усталені об'єднання людей: у родині, виробничих колективах, державі, тобто там, де є реальні можливості та спроможність впливати на поведінку людей за допомогою яких-небудь засобів. Динаміка розвитку будь-якої організованої спільності людей є боротьбою між владою і хаосом. У найширшому значенні влада – завжди вольові відносини: індивіда до самого себе (влада над собою), між індивідами, групами, класами в суспільстві, між громадянином і державою, між посадовою особою і підлеглим, між державами. Реалізується вона у сфері особистої та суспільної діяльності: політичної, економічної, правової. *Основними компонентами влади є її суб'єкт, об'єкт, засоби (ресурси) і процес, що призводить до руху всі її елементи (механізм і засоби взаємодії суб'єкта і об'єкта).* *Влада* – завжди двобічна взаємодія суб'єкта і об'єкта. *Влада* ніколи не є відносинами лише однієї особи (або органа), якщо не мати на увазі владу

людини над собою (але це вже психологічний, а не соціальний феномен). Влада означає відносини залежності між людьми: з одного боку, нав'язування волі когось іншого, з іншого – підкорення їй. Інакше, це *владовідносини* між суб'єктом і об'єктом. *Сутністю влади є* вольові відносини (керування (панування) / підкорення). Влада припускає верховенство, монопольне право суб'єкта приймати рішення («авторитетні рішення»), обов'язкові та значущі для об'єкта, і спроможність забезпечувати виконання прийнятих зобов'язань, тобто контролювати об'єкт. Суспільство об'єктивно потребує влади. Вона протистоїть анархії, перешкоджає руйнівним діям, небезпечним для всього соціального організму. Авторитет, право, насильство – засоби, за допомогою яких влада має спроможність і можливість здійснювати свою волю, певним чином впливати на діяльність і поведінку людей.

Для виникнення владних відносин необхідно, щоб суб'єкт мав такі якості: 1) волю до влади, тобто бажання керувати і готовність брати на себе пов'язану з цим відповідальність; 2) компетентність, тобто знання сутності справи, стану і настрою підвладних, уміння використовувати ресурси, мати авторитет. Готовність до підкорення об'єкта владарювання залежить від низки чинників: 1) від його якостей; 2) від висунутих до нього вимог; 3) від ситуації та засобів впливу, які має суб'єкт; 4) від сприйняття суб'єктом об'єктом залежно від наявності (або відсутності) у нього авторитету. На відміну від ранніх експлуаторських держав, де об'єкт владарювання був безправним і зобов'язаним беззаперечно підкорятися суб'єкту владарювання, у сучасних демократичних державах якості об'єкта політичного владарювання визначаються насамперед його політичною і правовою культурою.

Соціальна (публічна) влада – це вольові (керівництва / підкорення) відносини між людьми з приводу організації їхньої спільної діяльності, вироблення та здійснення спільної для даного соціального колективу волі (інтересу).

Державна влада є особливим різновидом соціальної влади. Якщо у первісному суспільстві соціальна влада має публічний (суспільний) характер, то в класово-організованому – політичний. У державі ми маємо справу з політичною владою. В аналізі політичних систем суспільства влада посідає таке саме місце, як гроші в економічних системах: вона має міцні корені в суспільному і приватному житті громадян. На співвідношення політичної та державної влади є дві точки зору: 1) «політична влада» і «державна влада» – це поняття тотожні, оскільки політична влада походить від держави і здійснюється за її прямої або опосередкованої участі; 2) «політична влада» і «державна влада» – це поняття не тотожні, однак усяка державна влада є політичною.

Дійсно, політична влада нерозривно пов'язана із владою державною, знаходить у ній своє продовження. *Державна влада – це головний, типовий засіб здійснення політичної влади.* Відмінності політичної та державної влади важко виділити, проте вони є.

1. Будь-яка державна влада має політичний характер, але не усіляка політична влада є державною. Прикладом може служити двовладдя в Росії 1917 р. – влада Тимчасового уряду і влада Рад. Володіючи політичною владою, Ради на той час не мали самостійної державної влади. Інший приклад – політична влада в Анголі, Гвінеї-Бісау, Мозамбіку, які перестали бути колоніями Португалії (до проголошення незалежності в 1974 і 1975 рр.). Таку владу можна назвати переддержавною, або додержавною. Лише згодом вона стає державною, набуває загального характеру.

2. Державна влада виконує роль арбітра у відносинах між різними соціальними верствами суспільства, пом'якшує їх протидорство орієнтацією на здійснення спільної справи. *Держава – центральний інститут політичної влади.* Ядром політики як сфери діяльності, пов'язаної з відносинами між класами, націями та іншими соціальними групами, є проблема завоювання, утримання і використання державної влади. Термін «політична влада» покликаний підкреслити реальну здатність і можливість класу (соціальної верстви, соціальної групи), який не має влади, вести боротьбу за її завоювання, проводити свою волю в політику – у межах правових норм і за їх допомогою. Діяльність політичної влади не вичерпується діяльністю державної влади. Вона здійснюється в рамках різних політичних партій, профспілок, міжнародних організацій. За допомогою політичної влади реалізуються життєво важливі інтереси значних і впливових груп суспільства (класів, націй, етнічних спільнот та ін.). На відміну від державної влади, політична влада класу, іншої соціальної спільноти не спроможна виконати роль умиротворителя протидорних сил суспільства або здійснювати спільні справи.

3. Політична і державна влада мають різні *механізми здійснення.* Державна влада характеризується наявністю *апарату управління і апарату примусу.* Вона має владний примусовий вплив на поведінку людей та їхніх організацій, забезпечених державно-правовими методами. Механізмами здійснення політичної влади класу та інших соціальних спільнот є, по-перше, їх організації (опосередкований шлях), по-друге, політичні виступи (безпосередній шлях). Якщо влада класу реалізується за допомогою державного апарату зі спиранням на апарат примусу, можна говорити про державну владу. Державна влада не може протиставлятися політичній владі, оскільки політичну владу в суспільстві не можна уявити без держави. Держава є основним універсальним акумулятором політичної влади, тому що має можливість: по-перше, надавати інтересу (волі) влади загальнообов'язкового характеру; по-друге, використовувати спеціальні органи (апарат) для його (її) здійснення; по-третє, вдаватися в разі потреби до примусу. Зазвичай державна влада є основним напрямком здійснення політичної влади класу (соціальної верстви, соціальної групи) у державних формах за допомогою властивих лише їй засобів і методів. *Політична влада – публічні, вольові (керівництва / підкорення) відносини, що утворюються між суб'єктами політичної системи суспільства (у тому числі державою) на основі політичних і правових норм.* *Державна влада – публічно-політичні, вольові*

(керівництва / підкорення) відносини, що утворюються між державним апаратом і суб'єктами політичної системи суспільства на підґрунті правових норм, зі спіранням, у разі потреби, на державний примус. Державна влада відносно самостійна і складає основу функціонування державного апарату.

У різних суспільствах і державах характер влади відрізняється: в одних керівництво з боку держави означає пряме насильство, в інших – прихований примус, у третіх – організацію і переконання. Має місце й поєднання різних засобів здійснення державної волі. Панування, систематичне насильство, примус – *влада антидемократична*. Переконання, авторитет, служіння суспільству, дотримання загальнолюдських цінностей – *влада демократична*.

Будь-яка державна діяльність потребує керівництва, керівництво потребує влади, а будь-яка влада – легітимності. *Ознаками державної влади* є: публічна влада, апаратна влада, верховна влада, універсальна влада, суверенна влада, легітимна влада, легальна влада. *Публічна влада*, що виступає від імені всього суспільства (народу), має публічну основу своєї діяльності (казенне майно, власні прибутки, податки). *Апаратна влада*, яка концентрується в апараті, системі органів держави і через ці органи здійснюється. *Верховна влада* як юридичне уособлення загальнообов'язкової волі всього суспільства має у своєму розпорядженні монопольне право видавати закони і спиратися на апарат примусу як на один із засобів дотримання законів та інших правових актів. *Універсальна влада* – поширює владні рішення на усе суспільство: вони є загальнообов'язковими для всіх колективних та індивідуальних суб'єктів. *Суверенна влада* – відділена від інших видів влади усередині країни (від партійної, церковної та ін., від влади інших держав). *Легітимна влада* – юридично (конституційно) обґрунтована і визнана народом країни, а також світовою спільнотою. Представницькі органи набувають легітимності в результаті проведення виборів, передбачених і регламентованих законом. *Нелегітимна влада* вважається узурпаторською. *Узурпацією* є порушення правових процедур при проведенні виборів або їх фальсифікація. Зловживання легітимною владою, тобто використання її в протизаконних цілях на лихо суспільству і державі, перевищення владних повноважень, є також узурпацією влади. *Легітимність* у широкому розумінні – це визнання правомірності державної влади населенням і міжнародним співтовариством. Визнання законності її походження і способу встановлення означає одержання владою кредиту довіри з боку народу, згоду народу підкорятися. У вузькому розумінні – це визнання законності влади, утворення її відповідно до процедури, передбаченої правовими нормами. Вимога легітимності виникла як реакція проти насильницької зміни влади в державі, усвідомлення суспільством переваги порядку і стабільності над порушенням загальноновизнаних норм, захопленням влади силою. Є дві позиції в розумінні легітимності влади: *ліберально-демократична* позиція полягає у визнанні влади, що сформувалася в результаті демократичних процедур, і *прагматична* позиція, яка віддає перевагу владі не стільки виборній, скільки здатній опанувати складну ситуацію і підтримувати в суспільстві порядок. Стаття 5 Конституції

України свідчить: «Ніхто не може узурпувати державну владу». *Легальна влада* – узаконена у своїй діяльності, в тому числі у застосуванні сили в межах держави (наявність спеціально створених органів для утримання влади і втілення її рішень у життя). *Легальність* – це юридичне вираження легітимності: здатність втілюватися в нормах права, функціонувати в межах закону. Діяльність легальної влади спрямована на стабілізацію суспільства. *Нелегальна влада* (наприклад, мафіозна, злочинна) діє поза рамками закону, вносить беззаконня і безладдя до суспільства.

Поняття «держава» і «державна влада» – близькі й багато в чому збіжні. У ряді випадків вони вживаються як тотожні, взаємозамінні. Але між цими поняттями є й відмінності. Поняття «держава» є місткішим: воно охоплює не лише владу саму по собі, але й інші інститути, органи влади. Державна влада – це самі владостосунки (керівництво (панування) / підкорення).

Державна влада – це спосіб керування суспільством, для якого характерна опора на спеціальний апарат примусу (авторитет чинності).

Державна влада:

– є владою публічною (офіційно управляє справами всього суспільства в цілому) і політичною, тобто вона регулює відносини між великими та малими соціальними групами й, будучи відносно відособленою від суспільства, соціально неоднорідного в особі класів, етносів, націй, національних меншостей та ін., керує ним в інтересах тієї його частини, більшої або меншої, котра опанувала цією владою (служить інструментом реалізації волі політичних чинностей, вартих у влади);

– є суверенною владою, тобто в сфері державних справ має верховенство над самостійністю й незалежністю стосовно якої-небудь іншої влади як усередині держави, так і поза її межами;

– здійснюється на постійній основі спеціальним апаратом влади (державним апаратом);

– має монопольне право застосовувати примус на території своєї дії (території держави);

– має монопольне право оподаткування певних осіб, що перебувають на території держави з метою формування бюджету – скарбниці держави;

– поширюється на всіх фізичних та юридичних осіб, які перебувають на території держави, за виключенням, наприклад, іноземних дипломатів;

– видає нормативно-правові акти.

Державну владу й державу не можна ототожнювати, це не те саме (у літературі термін «публічна влада» іноді використовується як синонім «держави»). *Державна влада* – це *спосіб керування суспільством*, а *держава* – *спосіб (форма) організації суспільства*. Державна влада – це *атрибутивна ознака держави*, її необхідний елемент як системного утворення, оскільки фундаментальними ознаками державно організованого суспільства (держави) є: державна влада (управлінська основа держави), державний народ (соціальна основа держави), державна територія (матеріальна основа держави). Держава – це *організація суспільства як єдиного цілого*,

керованого спеціальним апаратом влади, що поширюється на все населення країни і її територію.

Витоки принципу поділу влад беруть початок ще з античних часів, проте як цілісна теорія він знайшов втілення у вченні видатних мислителів XVII-XVIII ст. – Джона Локка та Шарля Монтеск'є (повне ім'я – Шарль Луї де Секонда барон де ла Бред і де Монтеск'є). Сконцентрована суть цієї теорії полягає у тому, що для держави і суспільства зосередження усієї влади в одних руках є згубним, а тому державна влада має поділятися на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову.

Система органів державної влади незалежної України пройшла в своєму розвитку кілька основних етапів.

Першим її етапом можна вважати період з 1990-го по 1991-й р., коли відбулося юридичне закріплення державності України та формування нових органів влади. Прийняття 16 липня 1990 р. Декларації «Про державний суверенітет України» стало першим кроком на шляху здобуття Україною незалежності, адже вона проголосила «верховенство, самостійність, повноту й неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах». Декларація «Про державний суверенітет» визначила, що державна влада в Україні здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла «Акт проголошення незалежності України», яким було проголошено незалежність України та створення самостійної Української держави. Україні необхідно було здійснювати реформування державних органів влади відповідно до демократичних стандартів.

Другим етапом формування основ державно-владної системи України можна вважати період з грудня 1991-го по червень 1995-го р. Недотримання принципу поділу функцій влади в перші роки незалежності Української держави зумовило затяжну політичну кризу, яка знайшла принаймні часткове розв'язання в Конституційному договорі між Верховною Радою України і Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України», який було підписано 8 червня 1995 р. (так звана «мала конституція»). Використання законодавчою та виконавчою гілками влади Конституційного договору з метою виходу з кризової ситуації стало чи не єдиним конструктивним політичним рішенням, яке могло гарантувати легітимність і стабільність державної влади.

Третій етап становлення політичної системи почався із затвердження Конституції України в 1996 р. У результаті багатьох компромісів між Президентом і парламентом відбувається утвердження нової системи розподілу владних повноважень між органами законодавчої, виконавчої та судової влади. Прийняття Конституції, з одного боку, дозволило Україні уникнути глибокої політичної кризи з такими можливими наслідками, як розпуск парламенту, всенародна недовіра владі; з іншого – нова система організації державної влади створила додаткові можливості загострення протиріч між її гілками. Нова Конституція сформувала такі правові засади

організації державної влади, які послабили її стабільність, створили дуалізм у виконавчій гілці влади.

Незважаючи на те, що Конституція була визначена європейською спільнотою однією з найдосконаліших, у процесі практичної реалізації Основного Закону виникло багато проблем, які впливали: по-перше, з незавершеності формування правової бази політичної системи України; по-друге, з небажання української еліти виконувати Конституцію.

Протягом 2001 – 2004 рр. в Україні з'явилося багато проектів конституційної реформи. Проекти множилися, але сам процес внесення змін до Конституції затягувався у часі, оскільки ніхто з учасників політичного процесу не бажав поступатися владними повноваженнями. Лише в результаті кризи, яка виникла в ході підбиття підсумків другого туру президентських виборів 2004 року, Верховна Рада ухвалила зміни до Конституції.

Четвертий етап розпочався після набуття чинності змін до Конституції України. 8 грудня 2004 року Верховною Радою було прийнято Закон України «Про внесення змін до Конституції України» (реєстр. №2222-15), який передбачає суттєвий перерозподіл повноважень між вищими органами державної влади України і мав би запровадити дієву систему стримувань і противаг, збалансувати обсяг повноважень, закріплених відповідно за Президентом, Верховною Радою та Кабінетом Міністрів України. Вищезазначений закон набув чинності 1 січня 2006 року.

Органи державної влади. Держава функціонує головним чином через *систему органів, установ та процедур*, які у своїй сукупності утворюють державний механізм. Однією із складових *державного механізму* є державний апарат, до якого входять створені державою органи, що здійснюють діяльність від імені держави у сфері правотворчості, правореалізації та правосуддя.

Державна організація характеризується наявністю чітко визначеної зовнішньої форми, що зумовлюється такими різновидами організацій: 1) *державне підприємство* – це колектив працівників, що створюється з метою забезпечення економічних функцій та реалізації матеріальних інтересів суспільства і держави; 2) *державна установа* – це колектив службовців, який створюється державою з метою забезпечення реалізації соціальних інтересів; 3) *орган держави* – це колектив службовців і посадових осіб, що створюється з метою реалізації владних повноважень від імені держави.

Державний орган – це відносно відокремлена частина єдиної системи органів державної влади, побудованої за конституційним принципом поділу влади, який створюється у певному, визначеному законом порядку і здійснює завдання та функції на підставі державно-владних повноважень, власної компетенції; його особовий склад об'єднується правовими зв'язками в одне ціле (якщо це не одноособовий орган) і діє на певній території за допомогою визначених форм організації та методів діяльності.

Різноманітність державних органів зумовлює їх класифікацію за багатьма критеріями, зокрема:

1) *за характером:*

– первинні державні органи, що утворюються населенням і йому підзвітні. До таких органів в Україні належить, наприклад, Верховна Рада України;

– вторинні державні органи, що утворюються первинними органами та їм підзвітні. Наприклад, відповідно до Конституції України, Президент України утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;

2) *за порядком утворення:*

– органи, що обираються населенням чи представницькими органами, наприклад, населенням в Україні обирається Верховна Рада України;

– органи, що призначаються главою держави чи вищестоящим у порядку підлеглості органом. Наприклад, відповідно до Конституції України, Президент України призначає половину складу Ради Національного банку України;

– органи, що затверджуються (наприклад, згідно з Конституцією України, до повноважень Верховної Ради України належить затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних Сил України, Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України);

– органи, що успадковуються (в Україні відсутні);

3) *за порядком прийняття рішень:*

– колегіальні, що приймають рішення після обговорення шляхом голосування;

– єдиноначальні, рішення від імені яких приймаються керівниками особисто;

4) *за особливістю повноважень серед органів державної влади виділяють:*

– парламент, що здійснює повноваження у сфері законотворчості;

– главу держави, що є представником інтересів держави;

– уряд та інші органи виконавчої влади, що реалізують повноваження у сфері виконавчої діяльності;

– суди, що здійснюють діяльність у сфері правосуддя;

– контрольно-наглядові органи, що здійснюють нагляд за дотриманням законності (наприклад, прокуратура);

– правоохоронні органи, що реалізують функції у сфері охорони правопорядку;

– спеціальні органи, що захищають інтереси держави та створюють умови для виконання функцій держави (наприклад, Рада національної безпеки і оборони України, Рахункова палата тощо).

Шляхи формування, правовий статус та повноваження органів державної влади в Україні визначаються Конституцією та відповідними законами

України. Згідно з ч. 1 ст. 6 Конституції України, державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

4. 2. Глава держави

Глава держави — це конституційний орган і одночасно вища посадова особа держави, яка посідає формально найвище місце в системі органів державної влади, здійснює верховне представництво країни у внутрішньополітичному житті та у відносинах з іншими державами.

Майже в усіх країнах світу глава держави одноособовий, і лише в декількох функції його здійснюються колегіальними органами – президіями вищих представницьких органів у країнах соціалізму, Федеральною Радою у Швейцарії, колективним монархом в Об'єднаних Арабських Еміратах, спільно духовним керівником держави і президентом в Ірані.

У країнах з монархічною формою правління главою держави є *монарх*, правовий статус якого вирізняється двома основними особливостями. По-перше, влада монарха юридично вважається непохідною від якої-небудь іншої влади, органу чи виборчого корпусу. Монарх владарює (абсолютно чи обмежено) за власним правом і вважається джерелом усієї державної влади. По-друге, влада монарха є спадковою, вона переходить від одного представника правлячої династії до іншого в установленому законом порядку. Спадковий принцип є переважним для всіх монархій, хоча історії відомі випадки, коли монархи обирались (Польське королівство, Германська імперія до 1806 р. та ін.). У наш час існує «виборна монархія» в Малайзії.

У країнах з республіканською формою правління главою держави є *президент*, який завжди обирається (за винятком випадків, коли цю посаду обіймають у результаті державного перевороту). Порядок обрання президента залежить від прийнятої форми державного правління. Можна виокремити три основних системи обрання президента: 1) прямі вибори, за яких главу держави обирають усі виборці країни без участі парламенту; 2) непрямі вибори, за яких волевиявлення виборців опосередковується спеціальною колегією вибірників (США) і за певних умов – парламентом; 3) багатоступеневі вибори президента, коли виборці обирають спочатку парламент, а той – президента.

Особливості правового статусу глав держав, обсяг їхньої компетенції вирішальною мірою залежать від форми державного правління, впровадженої в тій чи іншій країні. Однак за будь-якої форми правління статус глави держави характеризується такими властивостями, як *невідповідальність, незмінюваність і нейтральність*. *Невідповідальність* проявляється в тому, що глава держави не несе ні політичної, ні юридичної відповідальності за свою діяльність. Притягнення президента до юридичної відповідальності в порядку імпічменту може бути лише у разі скоєння ним тяжкого кримінального злочину, а не за результати діяльності як глави держави. *Незмінюваність* означає, що глава держави законним шляхом не може бути усунутий з посади до його смерті (монарх) або до закінчення терміну повноважень (президент, за винятком процедури імпічменту).

Нейтральність глави держави полягає в тому, що він є виразником загальнонаціональних інтересів і стоїть поза політичною боротьбою.

Глави держав формально наділяються широкими повноваженнями у сфері законодавчої, виконавчої і судової влади. Основними з таких повноважень можуть бути:

– у сфері законодавчої влади: скликання, відкриття й закриття чергових і позачергових сесій парламенту; достроковий розпуск парламенту або однієї з його палат і призначення позачергових виборів; підписання та обнародування законів; вето на закони, прийняті парламентом; повернення законів до парламенту для повторного розгляду; законодавча ініціатива; видання власних нормативних актів; призначення членів верхньої палати парламенту;

– у сфері виконавчої влади: участь у формуванні уряду; відправлення уряду у відставку; керівництво адміністративним апаратом і збройними силами;

– у сфері судової влади: призначення на судові або вищі судові посади; помилування, пом'якшення і скасування кримінальних покарань, визначених судом; проголошення амністії.

Значними можуть бути зовнішньополітичні повноваження глави держави. Формальна і особливо реальна наявність повноважень залежить передусім від форми державного управління. У президентських республіках глава держави одержує свій мандат від виборчого корпусу і завжди має широкі й реальні владні повноваження. Це стосується і глав держав у деяких країнах із змішаною республіканською формою правління. У парламентарних республіках глава держави отримує мандат від парламенту і зазвичай не має істотних владних повноважень. Загалом президент може посідати різне становище в системі державної влади: бути главою лише держави (наприклад, у ФРН); бути главою одночасно держави й виконавчої влади (США); бути главою держави і фактичним керівником уряду за наявності прем'єр-міністра (Франція); бути складовою частиною парламенту (Індія). Аналогічним може бути й становище монарха.

4. 3. Законодавча влада в державі

Законодавча влада – це делегована народом своїм представникам у парламенті (Верховній Раді, Державній Думі, Конгресі, Сеймі, Фолькетинзі, Альтинзі та ін.) державна влада, що має виключне право приймати закони. Відповідно до ст. 75 Конституції України «єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України». Назва гілки влади «законодавча» не означає, що, крім основної законодавчої діяльності (законодавча функція), представницькі органи не здійснюють ніякої іншої діяльності. Не менш істотною функцією законодавчої влади є *фінансова*, яка реалізується в праві щорічно затверджувати бюджет країни. Існує *засновницька* функція, яка здійснюється через участь парламенту у формуванні вищих виконавчих і судових органів. Показником прояву «стримувань і противаг» слугує контроль, здійснюваний законодавчим органом, за роботою уряду, інших посадових осіб виконавчої влади

(контрольна функція). Вираження недовіри уряду, перевірка виконання законів, парламентські розслідування є потужними стимулами парламентського контролю. Проте головною особливістю організації та діяльності парламенту є його представницький характер. Парламент можна назвати владою прямого загальнонародного представництва.

Парламент – це вищий загальнонаціональний представницький орган держави. В усіх сучасних конституціях він визначений як *носій законодавчої влади*. Однак слід зауважити, що іноді законодавча функція може належати не тільки парламенту, а й *виборчому корпусу*, який здійснює законодавчу функцію через референдум. Іноді цю функцію можуть реалізовувати інші державні органи. Сьогодні парламенти діють у понад 160 країнах світу.

Окрім законодавчої, значне місце в діяльності парламенту мають такі функції: представницька; установча; парламентського контролю; бюджетно-фінансова; міжнародних зв'язків тощо.

Місце і роль парламенту в державному механізмі значною мірою зумовлені формою правління в державі. *На підставі цього критерію виділяють чотири моделі (види) парламентів:*

1) парламенти країн з парламентською формою правління (так звана вестмінстерська модель: Велика Британія, Австрія, Італія, Німеччина, Болгарія, Угорщина тощо). За цієї форми правління парламент відіграє вирішальну роль у формуванні уряду. Уряд відповідає перед парламентом. Але і діяльність парламенту може бути достроково припинена через розпуск;

2) парламенти країн з президентською формою правління (США, Бразилія, Венесуела, Мексика тощо). Для таких країн характерний жорсткий поділ влади. Відсутні: вотум недовіри уряду, відповідальність уряду перед парламентом, інститут розпуску парламенту. За цієї форми правління законодавча влада часто послаблена та підпорядкована президенту;

3) парламенти країн зі змішаною формою правління (Франція, Україна, Росія тощо). За цієї форми правління поєднуються елементи президентської та парламентської систем. Існує інститут парламентської відповідальності уряду, а президенту належить право розпуску та інші права щодо парламенту;

4) парламенти держав, де представницькі установи побудовані за так званим радянським зразком (КНР, КНДР, В'єтнам, Куба). Роль вищого законодавчого органу зводиться до схвалення прийнятих за його стінами політичних рішень.

За часом виникнення та функціонування сучасні парламенти умовно поділяють на:

1) давні (середньовічні) парламенти (парламенти Ісландії, Великої Британії);

2) парламенти часів нової історії – це парламенти, виникнення яких пов'язане з буржуазними революціями та прийняттям перших конституцій (наприклад, парламенти США, Франції);

3) парламенти, що виникли після Другої світової війни (у зв'язку з проголошенням незалежності окремими країнами Азії та Африки, звільненням від фашистської диктатури (Німеччина, Італія, Австрія);

4) новітні парламенти держав колишніх республік СРСР і Східної Європи. Здебільшого тут представницькі органи перетворилися на парламенти цих країн. До цієї групи парламентів можна віднести і Верховну Раду України.

Залежно від структури розрізняють:

– однопалатні (монокамерні) парламенти (саме до таких парламентів належить Верховна Рада України);

– двопалатні (бікамерні) парламенти, які, у свою чергу, поділяються на парламенти із слабкою верхньою палатою та парламенти з сильною верхньою палатою.

Кількісний склад парламентів та їхніх палат зумовлений такими факторами: кількість населення країни, її конституційний лад, традиції та ін. Найбільшим парламентом є Всекитайські збори народних представників – 3000 депутатів. Одним із найменших є парламент Ліхтенштейну, який налічує 15 депутатів. Нижні палати парламентів, як правило, численніші за верхні.

Складовими структури парламенту, окрім палат, є: 1) керівництво парламенту (його палат): спікер, може бути президія та інші керівні органи; 2) комітети (комісії); 3) парламентська більшість і парламентська опозиція; 4) депутатські партійні фракції (групи).

Пріоритетною і основною функцією парламенту є законодавча функція.

Законодавча влада в Україні. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України. Вона складається з 450 народних депутатів, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 4 роки, працюють на постійній основі і не можуть мати іншого представницького мандата чи бути на державній службі, а також займатися іншими видами прибуткової діяльності, окрім викладацької, наукової та творчої. Депутатом може бути громадянин України, який на день виборів досяг 21 року, має право голосу, проживає в Україні протягом останніх 5 років і не має не погашеної і не знятої у встановленому законом порядку судимості.

Функції, що здійснює Верховна Рада України, можна поділити на *законодавчі, номінаційні, контролюючі, фінансові.*

До *законодавчих* повноважень Верховної Ради належить внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції. Лише Верховна Рада України визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики України; затверджує загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля; усуває Президента України з поста в порядку імпічменту; розглядає і приймає рішення щодо схвалення програми діяльності Кабінету міністрів України. Лише законами України регулюються питання прав і свобод людини і громадянина, громадянства, прав корінних

народів і національних меншин, основ соціального захисту, правового статусу власності, територіального устрою України, судоустрою і судочинства.

Номінаційні функції Верховної Ради стосуються впливу на формування інших органів державної влади: призначення виборів Президента; надання згоди на призначення Президентом на посаду Генерального прокурора, голови Антимонопольного комітету, третини складу Конституційного Суду; обрання суддів безстроково.

Реалізація *контролюючих* функцій Верховної Ради передбачає здійснення контролю за діяльністю інших органів державної влади.

Повноваження Верховної Ради у *фінансовій* галузі передбачають затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за його виконанням, прийняття рішення щодо звіту про його виконання. *Виключно законами України встановлюються:* система оподаткування, податки і збори; засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статус національної валюти та іноземних валют на території України.

Президент України – глава держави, що виступає від імені України, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Президент обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права строком на 5 років не більше ніж на два терміни поспіль. Президентом може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом 10 останніх років та володіє державною мовою. Президент України користується правом недоторканості на час виконання повноважень. Повноваження Президента достроково припиняються у разі: відставки; смерті; усунення з поста в порядку імпичменту; неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я (рішення щодо цього приймається Верховною Радою більшістю голосів від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду України – за зверненням Верховної Ради, і медичного висновку).

До повноважень Президента України належить: забезпечення державної незалежності, національної безпеки і правонаступництва держави; представництво держави в міжнародних відносинах, здійснення керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави, ведення переговорів та укладання міжнародних договорів України; призначення за поданням Прем'єр-міністра членів Кабінету міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припинення їхніх повноважень на цих посадах; призначення за згодою Верховної Ради на посаду Генерального прокурора та звільнення його з посади; призначення половини складу Ради Національного банку України; призначення на посади та звільнення з посад за згодою Верховної Ради голови Антимонопольного комітету, голови Фонду державного майна, голови Державного комітету телебачення і радіомовлення. Окрім цього, він є Верховним головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил, інших

військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави.

4. 4. Виконавча влада в державі

Виконавча влада – влада, що має право безпосереднього управління державою. *Носієм цієї влади в масштабах усієї країни є уряд*. Назва уряду встановлюється Конституцією і законодавством. Частіше за все уряд має офіційну назву – Рада або Кабінет міністрів. У Швейцарії, наприклад, – це Федеративна Рада, в Італії – Рада Міністрів, у Японії – Кабінет. Очолює уряд його глава. Як правило, це прем'єр-міністр (наприклад, у Франції). Або – голова Ради Міністрів (Італія), канцлер (ФРН), державний міністр (Норвегія). У президентських республіках (США), де ця посада відсутня, главою уряду є безпосередньо президент. Разом із главою уряду до його складу входять заступник (віце-прем'єр), міністри, що очолюють окремі міністерства.

Уряд забезпечує виконання законів та інших актів законодавчої влади, є відповідальним перед нею, підзвітним і підконтрольним їй. Проте виконавча влада не вичерпується одним лише виконанням законів. Вона покликана відпрацьовувати шляхи та засоби реалізації законів, займатися поточним управлінням, здійснювати розпорядчу діяльність. З цією метою з усіх питань своєї компетенції уряд видає нормативно-правові акти (укази, розпорядження та ін.), що мають підзаконний характер.

Отже, *призначення органів виконавчої влади – управління*, що охоплює:

– виконавчу діяльність – здійснення тих рішень, що прийняті органами законодавчої влади;

– розпорядчу діяльність – здійснення управління шляхом видання підзаконних актів і виконання організаційних дій.

Виконавча влада діє беззупинно і скрізь на території держави (на відміну від законодавчої і судової), спирається на людські, матеріальні та інші ресурси, здійснюється чиновниками, армією, адміністрацією тощо. Це створює основу для можливої узурпації всієї повноти державної влади саме виконавчими органами. Тут важливі діючі механізми «стримувань і противаг» як із боку законодавчої (через розвинуте законодавство і контроль), так і з боку судової влади (через судовий контроль і конституційний нагляд).

Виконавча влада в Україні. *Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет міністрів України*. До складу Кабінету міністрів входять: Прем'єр-міністр України, перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри, міністри. Прем'єр-міністр призначається Президентом за згодою більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради. Персональний склад Кабінету міністрів призначається Президентом за поданням Прем'єр-міністра. Кабінет міністрів складає повноваження перед новообраним Президентом України. У зв'язку з прийняттям Верховною Радою резолюції недовіри уряду або за рішенням Президента Прем'єр-міністр зобов'язаний подати Президенту заяву про відставку Кабінету міністрів.

У своїй діяльності Кабінет міністрів керується Конституцією і законами

України, актами Президента. До повноважень Кабінету міністрів належить: виконання Конституції і законів України, актів Президента; забезпечення прав і свобод людини і громадянина; забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; розробка і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України; забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності; управління об'єктами державної власності; розробка проекту Державного бюджету, виконання затвердженого Верховною Радою Державного бюджету; здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності й національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю; організація і забезпечення здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи.

Нижчими органами виконавчої вертикалі в Україні є *місцеві державні адміністрації*, що діють в областях, районах і містах Києві та Севастополі. Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій. Голови адміністрацій призначаються на посаду Президентом України: голова обласної державної адміністрації – за поданням Прем'єр-міністра, голова районної – за поданням голови обласної. Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом і Кабінетом міністрів, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Голови місцевих адміністрацій звільняються з посади Президентом. Також Президент зобов'язаний прийняти рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації у разі висловлення останньому недовіри двома третинами депутатів від складу відповідної Ради.

4. 5. Органи місцевого самоврядування

Територія будь-якої держави поділяється на адміністративно-територіальні одиниці. Соціальна природа адміністративно-територіальних утворень різна.

Можна виділити два шляхи їх утворення:

– *природний* – поселення, міста, села, селища виникають внаслідок історичного природного (общинного) групування людей для спільного життя (знизу);

– *штучний* – райони, повіти (районна ланка), області, губернії (обласна ланка) є результатом видання і реалізації актів державної влади (зверху).

У адміністративно-територіальних одиницях, що сформувалися природним шляхом, як правило, обираються органи самоврядування, котрі займаються місцевими справами.

У адміністративно-територіальних одиницях, сформованих штучним шляхом, управління здійснюється *агентами держави* (губернатором, префектом, головою районної адміністрації), призначуваними центральною владою – президентом, урядом. У таких адміністративно-територіальних

одиницях можуть обиратися органи місцевого самоврядування з тим, щоб представляти інтереси природних адміністративно-територіальних утворень.

Місцеве самоврядування – особливий вид управління, реалізація гарантованого законом права територіальних спільнот громадян і органів, яких вони обирають, самостійно, під свою відповідальність, вирішувати всі питання місцевого значення, діючи в рамках закону і виходячи із інтересів населення. Тут територіальна спільнота (громада, комуна, муніципалітет) виступає первинним суб'єктом місцевого самоврядування, її не слід плутати з територіальною одиницею (село, селище, місто, регіон, область), яка є просторовою основою місцевого самоврядування, а не його суб'єктом.

Місцеве самоврядування має специфічну правову форму в кожній державі і залежить від її устрою, історичних, національних та інших особливостей. При однаковості ознак місцевого самоврядування у країнах по-різному вирішується питання: чи представляють органи місцевого самоврядування глибинний шар державної влади або є відокремленими від держави, але взаємодіючими з нею, специфічними організаціями управління справами суспільства.

Функціонування системи місцевого управління розглядається як децентралізація і деконцентрація влади. Під *децентралізацією* розуміється передача центром окремих повноважень місцевим виборним органам, а під *деконцентрацією* – делегування повноважень призначуваним із центру органам місцевої адміністрації. Місцеве самоврядування – це децентралізована форма управління.

Основні системи місцевих органів самоврядування і управління такі:

1. *Англо-американська система.* В адміністративно-територіальних одиницях для вирішення місцевих питань обирається рада, зазвичай на 4 роки, її склад може бути як обраним, так і найнятим. Проте, призначуваних чиновників із центру на місцях немає. Ця система місцевого самоврядування збереглася в «старих» державах – Англії, Канаді, Австралії та ін., її немає в нових країнах, що розвиваються, де створені більш централізовані системи.

2. *Континентальна (романо-германська) (Франція, Італія, Бельгія та ін.).* При формуванні управління адміністративно-територіальних одиниць використовується змішаний принцип: виборність і призначуваність. Це пояснюється розмежуванням самоврядування в общинах і управління в адміністративно-територіальних одиницях. В общинах – виборні органи самоврядування, без призначуваних «зверху» адміністраторів. У адміністративно-територіальних одиницях – як виборні, так і призначувані чиновники з центру, покликані здійснювати адміністративний контроль за органами самоврядування.

3. *Соціалістична система.* Хоча ця система в цілому віджила, проте її елементи в ряді країн збереглися й дотепер. Державна система будувалася на неприйнятті принципу поділу влади. Місцева Рада була органом державної влади на своїй території. Усі інші державні органи (наприклад, суди) формувалися Радами і були підвладними їм. Не було відносної самостійності місцевого самоврядування щодо центральних органів.

4. *Іберійська система (Іспанія, Португалія, деякі країни Латинської Америки)*. Місцеві ради обираються лише населенням, а глави адміністрацій – або населенням, або радою. В усіх випадках голови адміністрацій затверджуються органами державної влади. Вони поєднують у своїх руках публічну владу територіального колективу і державну владу.

5. *Гібридні форми характерні для країн Африки. У державах, де є кочові племена (Гана, Камерун, Нігер та ін.),* функції управління здійснюють або ватажки одноособово, або ради ватажків чи старійшин. Серед осілого населення адміністративні функції ватажків є скасованими, проте за своїм становищем вони входять до складу органів місцевого самоврядування, особливо на низовому рівні (Малаві, Свазіленд, Сьєрра-Леоне, Ванутау, Папуа-Нова Гвінея та ін.).

6. *Військові режими (Нігерія – до 29 травня 1999 р., Алжир та ін.)*. Характеризуються виключно централізованою системою управління. На місця призначаються офіцери, що є військовими губернаторами, комендантами. Органи місцевого самоврядування розпускаються. При військових губернаторах і комендантах можуть створюватися дорадчі ради, до складу яких включаються і цивільні особи.

Органи місцевого самоврядування в Україні. Відповідно до ст. 140 Конституції України, місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

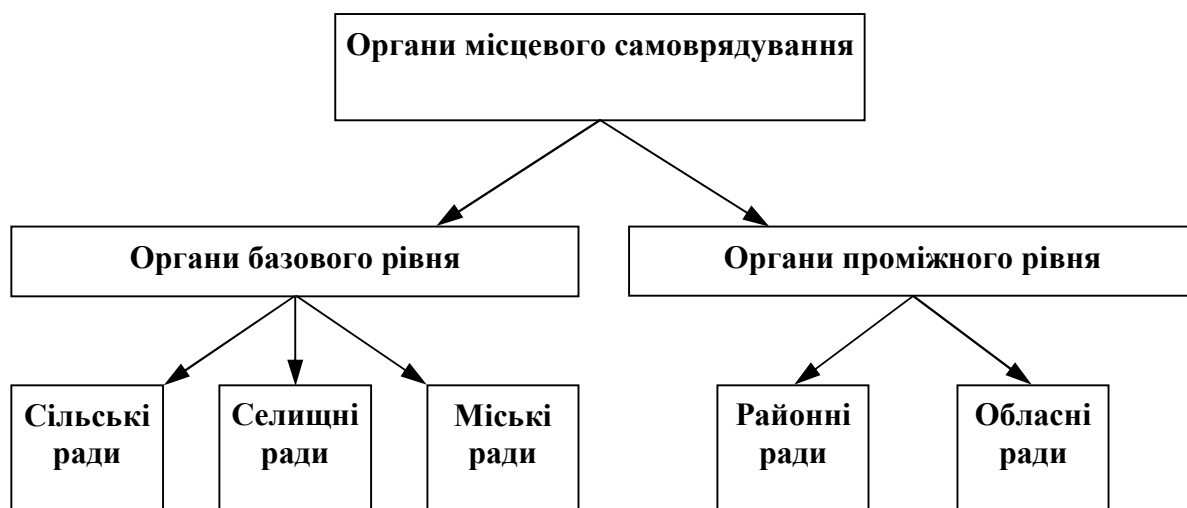
Територіальна організація самоврядування в Україні ґрунтується на поєднанні загальнодержавних і місцевих інтересів. Серед найважливіших ознак органів місцевого самоврядування виділяють їх *правову, організаційну, матеріальну та фінансову автономію*.

Правова автономія означає, що органи місцевого самоврядування наділено своїми власними повноваженнями, передбаченими Конституцією та чинним законодавством України. В межах цих повноважень органи місцевого самоврядування мають повну свободу дій.

Організаційна автономія органів місцевого самоврядування виявляється в їх можливості самостійно визначати та будувати свою внутрішню структуру для того, щоб вона відповідала місцевим потребам і забезпечувала ефективне управління. Діючи в межах закону, органи місцевого самоврядування не підпорядковуються іншим органам. Контроль за органами місцевого самоврядування здійснюють лише для забезпечення законності їх дій.

Матеріальна і фінансова автономія органів місцевого самоврядування виявляється в їхньому праві володіти й розпоряджатися коштами та майном для здійснення своїх функцій і повноважень.

Конституція України виділяє базові – сільські, селищні, міські (рівень населених пунктів) – і проміжні місцеві влади, визначаючи останні – *районні та обласні Ради* – як органи місцевого самоврядування, «що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст». (Схема 1).

Схема 1: Органи місцевого самоврядування

Органи базового рівня у порівнянні з проміжним можна визначити як дещо більш впливові структури. Це проявляється і у визначеній для них сфері компетенції, і у дозволі на утворення власних виконавчих структур, і у шляхах обрання голів Рад.

Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші самоорганізації населення й наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна. Серед «інших» органів місцевої самоорганізації населення Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р., крім будинкових, вуличних, квартальних, називає також форми безпосереднього волевиявлення народу – місцеві референдуми, загальні збори громадян, громадські слухання. Органи місцевого самоврядування села, селища, міста для активнішого здійснення своїх прав і обов'язків можуть також об'єднуватися в асоціації, інші форми добровільних об'єднань.

До органів місцевого самоврядування, таких, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст, Конституція України та Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» відносять *районні та обласні ради*. Питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад.

Відповідно до ст. 143 Конституції України територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності, яку складають рухоме та нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси тощо. Вони затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку й контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки й збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів і реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації і установи, а також

здійснюють контроль за їхньою діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції.

Територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кошти бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи й служби.

Від імені та в інтересах територіальних громад права суб'єкта комунальної власності здійснюють відповідні ради.

Обласні та районні ради затверджують програми соціально-економічного й культурного розвитку відповідних областей і районів і контролюють їх виконання; затверджують районні й обласні бюджети, які формуються з коштів Державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проектів і з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм, та контролюють їх виконання; розв'язують інші питання, віднесені законом до їхньої компетенції.

Відповідно до ч. 3 ст. 143 Конституції України органам місцевого самоврядування законом можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади. В такому разі держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України. У свою чергу, місцеві ради (обласні та районні) можуть делегувати частину своїх повноважень відповідно обласним і районним державним адміністраціям і контролювати реалізацію цих повноважень.

Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території. Усе це дозволяє вважати, що органи місцевого самоврядування мають риси, що наближають їх до органів виконавчої влади, з якими вони тісно взаємодіють під час вирішення питань місцевого значення.

Місцеві ради підконтрольні також Верховній Раді України, територіальним громадам, суду. Так, відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», повноваження місцевої ради можуть бути достроково припинені за рішенням місцевого референдуму в разі, якщо рада прийняла рішення з порушенням Конституції та інших законів України, прав і свобод громадян, ігноруючи при цьому вимоги компетентних органів про приведення цих рішень відповідно до закону, а також, якщо сесії ради не проводять без поважних причин у встановлені законом строки або рада не вирішує питань, віднесених до її відання.

За наявності рішення суду про визнання актів ради незаконними, висновків відповідного комітету Верховної Ради України остання може призначити позачергові вибори сільської, селищної, міської, районної у місті, районної, обласної ради.

До складу сільської, селищної, міської ради входять депутати, яких обирають жителі села, селища, міста на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки.

Сільські, селищні, міські ради та ради районів міста мають свої виконавчі органи – *виконавчі комітети*. Виконавчий комітет є юридичною особою. Його утворює рада на строк своїх повноважень у складі голови відповідної ради, заступника (заступників) сільського, селищного, міського голови з питань діяльності виконавчих органів ради, керуючого справами (секретаря) виконавчого комітету, а також керівників відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради, інших осіб.

До складу виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради за посадою входить також секретар відповідної ради. Кількісний і персональний склад виконавчого комітету визначає відповідна рада за поданням її голови. Основними структурними підрозділами виконкому є відділи й управління.

У сільських радах, що представляють територіальні громади, які нараховують до 500 жителів, за рішенням відповідної територіальної громади або сільської ради виконавчі комітети можуть не створювати. У цих випадках виконавчо-розпорядчі функції (крім розпорядження земельними та природними ресурсами) здійснює голова ради одноособово.

Виконавчий комітет ради попередньо розглядає проекти місцевих програм соціального, економічного та культурного розвитку, цільових програм з інших питань, місцевого бюджету, проекти рішень, які виносять на розгляд відповідної ради; координує діяльність відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради, підприємств, установ і організацій, що належать до комунальної власності відповідної територіальної громади, заслуховує звіти про роботу їхніх керівників; має право змінювати або скасовувати акти підпорядкованих йому відділів, управлінь, інших виконавчих органів ради, а також їхніх посадових осіб. Виконавчий комітет здійснює також окремі повноваження, делеговані йому державою.

Перелічені повноваження належать до загальних повноважень виконавчого комітету. Крім них, він має широке коло спеціальних повноважень у окремих напрямках його діяльності: в галузі планування й обліку, бюджету та фінансів, управління комунальною власністю, розвитку місцевого господарства, охорони навколишнього природного середовища, будівництва, житлового господарства, транспорту, зв'язку, соціального обслуговування тощо.

Значними повноваженнями чинне законодавство наділяє голів сіл, селищ і міст. Їх обирає відповідна територіальна громада строком на чотири роки. Вони очолюють раду та її виконавчий комітет. Сільський, селищний, міський голова забезпечує здійснення наданих законом повноважень органів виконавчої влади на відповідній території, додержання Конституції та законів України, виконання актів органів виконавчої влади; організовує роботу відповідної ради та її виконавчого комітету, призначає на посаду та звільняє з посади керівників відділів, управлінь та інших структурних підрозділів ради, підприємств, установ і організацій, що належать до

комунальної власності та відповідних територіальних громад; скликає загальні збори громадян за місцем проживання; представляє територіальну громаду, раду та її виконавчий комітет у відносинах з іншими державними й недержавними органами; звертається до суду щодо визнання незаконними актів інших органів місцевого самоврядування.

5. ПРАВОВА І СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА

5. 1. Історичне трактування категорії правової держави

Сутність ідей правової держави полягає в утвердженні суверенності народу як джерела й суб'єкта влади, гарантованості його свободи, в підпорядкуванні держави суспільству, у пануванні закону.

Ідея панування закону в житті народу, суспільства і держави має давні джерела. Вона зародилась як протиположна самовладдю й сваволі правителів. Іще Платон говорив, що бачить близьку загибель тієї держави, де закони не мають сили й перебувають під чияюсь владою. Розвиваючи цю думку, Арістотель підкреслював: «Там, де немає влади закону, немає місця будь-якій формі державного ладу».

Авторитетні представники буржуазної політичної думки (Ш. Монтеск'є у Франції, Дж. Локк в Англії та ін.) протиставили феодальній сваволі непорушність закону й тим самим зробили свій внесок у становлення теорії правової держави.

Демократичні мислителі України й Росії (Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, М. П. Драгоманов, О. М. Радищев, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський та ін.) піддали різкій критиці беззаконня царизму в Російській імперії, чим також сприяли розвиткові теоретичних засад правової держави.

Філософську основу правової держави розробив німецький філософ І. Кант. Він розглядав державу як об'єднання безлічі людей, які підкоряються правовим законам. Це дуже важливе положення для розуміння сутності правової держави. Адже право є одним із засобів закріплення політичної влади й належить, передусім, державі. Лише за допомогою норм права державна влада може набути загальності та обов'язковості, що й забезпечує стабільність і динамізм політичних процесів. У зв'язку з цим, розбудовуючи правову державу, потрібно керуватися принаймні такими трьома основними принципами взаємозв'язку держави і права:

1. *Першість і верховенство права.* Це означає, що право є невід'ємною власністю людини, нації й народу, його ніхто не надає й ніхто не може відчужити.

2. *Відповідність закону праву.* Будь-який закон, прийнятий державою, повинен бути правовим. Право містить у собі сенс правильного, справедливого. Коли справедливість одержує нормативне закріплення, вона стає законом. Отже, закон є лише юридичною формою права.

3. *Формальна рівність*. Право повинне бути визначеним як рівний для всіх вимір свободи. Принцип нормальної рівності допускає лише одне – закріплення в законі однакових можливостей.

Узагальнюючи досвід виникнення і розвитку різних правових держав, можна виділити такі їхні загальні ознаки:

1) наявність розвинутого громадянського суспільства;
2) обмеження сфери діяльності держави охороною прав і свобод особи й громадського порядку, створення сприятливих правових умов для господарської діяльності;

3) світоглядний індивідуалізм, відповідальність кожного за власне благополуччя;

4) пріоритет прав людини над законом держави;

5) загальність права, поширення його на всіх громадян, на всі організації й установи, у тому числі й на органи державної влади;

6) суверенітет народу – тільки народ є джерелом влади, державний суверенітет має представницький характер;

7) поділ влади держави на законодавчу, виконавчу і судову, що включає й відмінність їхніх дій на основі процедур, які передбачено конституцією, а також певне верховенство законодавчої влади, конституційні рішення якої обов'язкові для всіх;

8) пріоритет у державному регулюванні відносин між громадянами, перевага методу дозволу над методом заборони між громадянами і державою: «Дозволено все, що не заборонено законом»;

9) свобода і права людей – єдине обмеження свободи індивіда. Правова держава не створює абсолютної свободи індивіда. Свобода кожного закінчується там, де порушується свобода інших;

10) визначальна роль суду полягає в розв'язуванні всіх спірних питань, у можливості для будь-кого оскаржити в судовому порядку неправомірні дії державних органів і посадових осіб, у самостійності та незалежності судової влади від органів державного управління і різних політичних сил;

11) презумпція невинності;

12) відповідність законодавства нормам міжнародного права.

Утвердження правової держави є важливою віхою в розвитку свободи індивіда й суспільства. Її творці вважали, що забезпечення кожному необмеженої свободи і заохочення конкуренції будуть корисні всім, зроблять приватну власність доступною для кожного, максималізують індивідуальну відповідальність та ініціативу, а це, у свою чергу, сприятиме всезагальному благополуччю. Однак цього не сталося. Проголошені в правових державах індивідуальна свобода, рівноправ'я і невторчання держави в справи індивіда не зашкодили монополізації економіки з її періодичними кризами, жорсткій експлуатації, загостренню соціальної нерівності й класової боротьби. Глибока фактична нерівність знецінила рівноправність громадян, перетворила можливість використання конституційних прав у привілей заможних класів.

Конструктивною відповіддю на недосконалість правової держави в її класичному ліберальному варіанті, а також відповіддю на невдалу спробу адміністративного соціалізму забезпечити кожному матеріальну свободу і встановити в суспільстві соціальну справедливість і рівність стали теорія і практика соціальної держави.

5. 2. Сутність сучасної концепції правової держави

На сучасному етапі історичного розвитку центральне місце посідає *проблема особистості* у правовій державі. Щодо цього слід підкреслити, що як така правова держава є не самоціллю, а соціально-історично зумовленою всезагальною формою вираження, організації, упорядкування та захисту свободи у суспільних відносинах людей. Зміст і характер свободи, її широта і обсяг визначаються рівнем розвитку суспільства. Свобода є відносною у смислі її фактичної незавершеності, історичних змін та розвитку її змісту, але вона є абсолютною як найвища цінність та принцип, тому може слугувати критерієм людського прогресу, у тому числі й у галузі державно-правових форм, суспільних відносин, положення особистості. У зв'язку з цим було б неправильним вважати правовою будь-яку державу лише виходячи з того, що у ній є право та закон, оскільки самі закони можуть бути різними. Тому важливо мати критерії, які дозволяють визначити ступінь демократичності законів, які діють у тій чи іншій країні. На основі багатовікового історичного досвіду склалися загальнолюдські уявлення про права та свободи особистості у демократичній правовій державі, які покладено в основу документів, прийнятих світовою спільнотою. До них належать: Устав ООН, а також прийняті цією міжнародною організацією «Всезагальна декларація прав людини», «Пакт про економічні, соціальні та культурні права», «Пакт про громадянські та політичні права» і низка конвенцій: «Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок», «Конвенція проти дискримінації у галузях освіти, праці та занять», «Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або тих, що принижують гідність, видів поводження та покарання» та ін. У сукупності викладені у цих документах норми у галузі прав і свобод особистості складають міжнародні стандарти. Тільки зіставляючи з ними національне законодавство будь-якої країни, можна робити висновки про ступінь демократичності такого суспільства та захищеності прав і свобод громадян цієї держави.

Провідним орієнтиром у цьому напрямку є «Всезагальна декларація прав людини», прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Декларація являє собою звід найважливіших прав і свобод, без яких неможливий розвиток сучасної цивілізації і які знаходяться у системній єдності. У ній формулюються громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права.

Декларація проголошує, що «усі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах». Причому в тексті Декларації підкреслюється, що усім комплексом прав і свобод люди повинні володіти незалежно від їх расової приналежності, кольору шкіри, статі, мови, релігії та

політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, майнового, класового або іншого становища.

Серед найважливіших громадянських (особистісних), політичних прав і свобод у тексті Декларації підкреслюються перш за все право кожної людини на життя, на свободу та особисту недоторканість; свободу від рабства та поневоленого стану; свободу від катувань і жорстокості, нелюдського та принижуючого гідність поводження та покарання; право на рівний захист закону; свободу від свавільного арешту, затримання або вигнання; свободу пересування; свободу сумління та релігії; свободу переконань і їхнього вільного вираження; право на притулок, громадянство; право володіти майном; право на свободу мирних зборів, асоціацій; право брати участь в управлінні країною та рівного доступу до державної служби у своїй країні.

До числа найважливіших соціально-економічних і культурних прав, викладених у Декларації, слід віднести: право на соціальне забезпечення та здійснення прав, необхідних для підтримки гідності людини та для вільного розвитку її особистості в економічній, соціальній та культурній галузях; право на працю, на свободу вибору роботи, на справедливі та сприятливі умови праці та на захист від безробіття, право на рівну платню за рівну працю, на справедливе та задовольняюче нагородження; право створювати профсоюзи та входити до них для захисту своїх інтересів; право на відпочинок та дозвілля; право на забезпечення у разі хвороби, інвалідності, старості та іншого випадку; право на освіту та багато інших прав та свобод.

Найголовніша гарантія безпеки людини міститься у принципі презумпції невинності, який у Декларації формулюється так: «Кожна людина, обвинувачена у скоєнні злочину, має право вважатися невинною до тих пір, поки його винувність не буде встановлена законним порядком шляхом гласного судового розбору, при якому йому забезпечуються усі можливості для захисту».

Важливим документом, який складає основу міжнародної співпраці, є прийнятий ООН «Пакт про економічні, соціальні та культурні права», який проголошує право народів на самовизначення та встановлює обов'язки держав у справі повного здійснення прав людини. Сюди ж можна віднести «Пакт про громадянські та політичні права», який накладає обов'язки на держави-учасники прийняти закони, що забороняють пропаганду війни, ворожнечі та насильства між людьми і народами.

Важливо підкреслити, що на сучасному етапі правова держава не тільки проголошує права та свободи, а й утворює розгалужений механізм соціально-правового захисту людини. У цілому механізм забезпечення прав і свобод людини – це система взаємопов'язаних форм та засобів (нормативних, конституційних і процесуальних), які забезпечують належний захист і реалізацію певних прав та відповідних обов'язків.

Щодо функцій правової держави, то слід мати на увазі, що вони не залишаються незмінними, а трансформуються та наповнюються новим змістом по мірі розвитку самої правової держави. Важливим етапом у цьому напрямку є формування правової соціальної держави.

5. 3. Правова держава і громадянське суспільство

Демократичний розвиток суспільства нині йде шляхом формування правової держави і громадянського суспільства. Найбільша цінність правової держави полягає у визнанні суверенітету народу, який є джерелом влади. Правова держава базується на принципі гарантування прав і свобод особи, підпорядкування владних структур нормам права. Ідею правової держави обґрунтував Платон, який писав, що він бачить близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під владою. Схожі думки висловлювали Цицерон та Арістотель. Згодом, у XVII – XIX ст. ідею правової держави розвинули західноєвропейські філософи Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Г. В.-Ф. Гегель. У галузі теорії правової держави плідно працювали й українські вчені, зокрема, С. Оріховський-Роксолан (XVI ст.), Олександр і Богдан Кістяківські (XIX — перша половина XX ст.) та інші. Німецькі правознавці К. Вількер та Р. фон Маль у першій половині XIX ст. у своїх працях вперше застосували термін «правова держава».

Найдетальніше ідею правової держави було розвинено у працях І. Канта, який обґрунтував її філософські основи. Розглядаючи державу як об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам, І. Кант наголошував, що кожний громадянин може визнати над собою лише ту владу, яка сама виконує ті ж закони, що й він. Отже, І. Кант наполягав на необхідності дотримання принципу взаємної відповідальності держави і громадян за дотримання законів, обмеженість законом державної влади та невід'ємність і недоторканість прав особи.

Нині в українській державі значною перешкодою у справі розбудови правової держави є деформована правосвідомість народу, яку ми отримали у спадок від колишнього тоталітарного СРСР.

Проголошення держави найвищою цінністю забезпечив її примат над правом, яке трактувалось як інструмент державної влади. Творцем законів став владний партійно-державний апарат, який міг будь-коли замінити закон постановою ЦК КПРС або якоюсь іншою неправовою нормою. Часто роль творця основного правового документа приписувалась особі вождя (як приклад – Сталінська Конституція 1936 р.). Громадянські права трактували як дар держави народів. До того ж, держава могла не лише «надати громадянам широке коло прав», а й значно їх обмежити або й відібрати зовсім (наприклад, право власності, право свободи віросповідання тощо).

У сучасному світі формування правової держави є загальносвітовою тенденцією і передбачає послідовне впровадження у практику таких важливих принципів:

- верховенство права у всіх сферах життєдіяльності суспільства;
- підзаконність державної влади, обмеженість сфери її діяльності та невтручання держави у справи громадянського суспільства;
- реальність і гарантованість невід'ємних прав людини та громадянських свобод, визнання їх пріоритетності; наявність механізму їх захисту;
- рівність закону для всіх і рівність усіх перед законом;

- взаємна відповідальність держави й особи, правова відповідальність офіційних осіб за дії, які вони чинять від імені держави;
- поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову за умови їхньої взаємної врівноваженості та відкритості;
- наявність ефективної системи захисту, незалежність судів і суддів;
- наявність ефективних форм контролю за дотриманням законів.

Ефективність контролю та реалізація всіх інших принципів правової держави можливі лише на основі поділу влади. Принцип поділу влади вимагає, аби кожна з гілок влади (законодавча, виконавча, судова), відповідно до своєї природи, характеру, функцій і призначення, посідала своє, чітко визначене місце у системі державного управління й виконувала повноваження, властиві лише їй. Право у вигляді законів та інших нормативно-юридичних актів формулює законодавча влада, виконавчі органи виконують закони, контроль за конституційністю актів законодавчої влади, законністю і правомірністю урядових рішень, дотриманням законів усіма суб'єктами здійснює незалежний суд.

Поділ влади не означає її ізольованості, а радше, взаємодію, взаємоконтроль, систему стримувань і противаг, що має на меті утримати кожна гілку влади у межах її компетенції та забезпечити її незалежність від інших гілок влади. Система поділу влади не допускає її поєднання, надання виконавчим органам нормотворчих повноважень, що, своєю чергою, не допускає узурпації влади, унеможливує перетворення державної адміністрації у такий орган державної влади, який стоїть над усіма іншими владними структурами.

Правова держава є правовою формою здійснення державного суверенітету народу. Завдяки народному представництву і правам особи та громадянина, що гарантують політичну самодіяльність як особи, так і суспільних груп, належне виконання державних функцій залежить від самодіяльності народу. Народ відповідальний за функціонування правового порядку і державних установ. Відносини правової держави з іншими елементами політичної системи будуються на основі консенсусу, партнерства, взаємодії, політичного плюралізму. В умовах розвиненої демократії політичні партії, суспільні організації, рухи можуть бути в опозиції до парламенту, уряду, президента тощо. Але жодний із суб'єктів політичної системи, як і жодний громадянин, не мають права порушувати конституцію і закон. Держава зобов'язана захищати закон і має право застосовувати санкції та примус у разі його порушення. Для побудови правової держави необхідні: економічний фундамент, високий рівень демократії, правової культури і правосвідомості населення, перетворення закону в головний важіль управління всіма сферами життєдіяльності суспільства.

Для правової держави характерні різні принципи правової поведінки громадян і державної влади. Якщо громадянам дозволено все, що не заборонено законом, то владним структурам, навпаки, дозволено лише те, що передбачено законом.

Отже, *правова держава* – це така форма організації та діяльності публічно-політичної влади, яка функціонує згідно з принципом верховенства права, за якої діють усталені правові норми, встановлені у визначеному Конституцією порядку, гарантуються права й свободи людини, а владні структури не втручаються у сфери громадянського суспільства.

Поняття *«громадянське суспільство»* виникло у XVII ст. у працях Т. Гоббса і Дж. Локка. Згодом концепція громадянського суспільства, її основні положення опрацювали мислителі І. Кант, Г. В.-Ф. Гегель, А. де Токвіль.

Значну увагу на розробці теорії громадянського суспільства зосередили українські вчені: М. Драгоманов, М. Грушевський, Б. Кістяківський, І. Франко тощо. Основними положеннями теорії громадянського суспільства є: автономність та індивідуальна свобода громадян, їх здатність відстоювати і захищати свої інтереси, протистояти сваволі влади, обмеження компетенції держави політичною сферою, невтручання держави в життя громадянського суспільства.

Формування громадянського суспільства тісно пов'язане з формуванням людини як особи, індивіда, який має певну систему потреб, інтересів, цінностей, прав і свобод, відповідає за свої дії та має змогу їх реалізації. Наявність умов для реалізації інтересів, прав і свобод перетворює людину на особу, на головного учасника суспільного розвитку, члена громадянського суспільства.

Держава й громадянське суспільство – це певна антиномія, яка допомагає охарактеризувати поділ цілісного суспільного організму на дві взаємопов'язані та взаємообумовлені сфери – політичну й соціальну. Для держави характерні тенденція до централізації, впорядкування суспільного життя, переважання вертикальних та ієрархічних зв'язків. Для громадянського суспільства властиві тенденції до децентралізації й свободи особи та домінування горизонтальних, невідомих зв'язків. Ці зв'язки утворюють декілька рівнів. Фундамент – це відносини, які характеризують систему збереження життєдіяльності суспільства. Другий прошарок – це соціокультурні відносини. Третій – відносини, пов'язані з індивідуальним вибором, політичними й культурними уподобаннями, ціннісними орієнтаціями. Тут є різні групи інтересів, клуби, політичні рухи і партії тощо.

Структура громадянського суспільства доволі складна. Вона охоплює як первинні спільноти людей (сім'ї, господарські та громадські організації й об'єднання, соціальні спільноти тощо), так і недержавні політичні відносини (економічні, соціальні, духовні, національні, релігійні тощо). У правовій державі вся система громадянського суспільства захищена законом від втручання держави.

Суб'єктами, які творять громадянське суспільство, є:

- вільні й рівні індивіди;
- створені ними добровільні асоціації, зорієнтовані на громадські справи;
- вільна преса як засіб комунікації та самовираження.

До атрибутів громадянського суспільства належать:

- наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації, на основі яких формуються сфери громадських життя й думки;
- організоване громадське (публічне) життя вільних і рівних індивідів, чий права захищено конституцією і законами;
- добровільні асоціації, автономність яких усвідомлена на індивідуальному та колективному рівнях й які є незалежними від держави;
- кооперація і солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри й співпраці, які є наслідком діяльності, зорієнтованої на громадські інтереси та публічну політику.

Громадянське суспільство виконує низку функцій:

- механізму самоорганізації громадян для вирішення громадських проблем;
- противаги державним владним структурам з метою не допустити узурпацію влади;
- засобу соціалізації індивідів, орієнтація їх на суспільно-корисні справи;
- сприятливого суспільного середовища для формування демократичного типу політичної культури, демократизації політичного процесу.

Розвинене громадянське суспільство можливе лише у правовій державі, яка має реагувати на запити й потреби асоційованого громадянства, сприяти його розвитку, запобігати виникненню конфліктів. Взаємовідносини держави й громадянського суспільства мають будуватися на основі діалогу й співпраці, що, своєю чергою, сприятиме демократичному розвитку держави. Порушення рівноваги між державою і громадянським суспільством призводить до гіпертрофії владних структур, диктату держави, відчуження і політичного безсилля народу. Саме це продемонстрував досвід тоталітарних режимів, зокрема й колишній СРСР.

В умовах панування тоталітарного режиму не держава існує для людей, а люди для держави. Людина перетворюється на «абсолютного громадянина», а згодом у підданого, безсилового і безпорадного перед апаратом насильства і примусу. Народ перетворюється у масу, населення набуває ознак натовпу.

Мінімум громадських організацій, що існував у СРСР, був створений під егідою державно-партійного апарату та повністю йому підпорядкований. Громадські організації слугували своєрідним контролем над діяльністю більш-менш суспільно-політично активних громадян.

У 20 – 30-х роках громадянське суспільство було досить розвинене в Західній Україні, яка тоді не входила до складу СРСР. Діяльність таких національних та економічних товариств, як «Просвіта», «Рідна школа», «Клуб русинок», «Дністер», «Народна торгівля», «Сільський господар» тощо, сприяла відродженню економічного та державного життя українців, зростанню їхньої національної свідомості й гідності.

Особливу роль у західноукраїнському суспільстві відіграла Українська греко-католицька церква на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким. Чимало громадських організацій діяли під егідою УГКЦ.

Після приєднання Західної України (1939 р.) до складу СРСР унаслідок одержавлення власності зникла об'єктивна основа для існування незалежних об'єднань громадян і самого громадянського суспільства. Держава, підпорядкувавши собі всі суспільні інституції, зруйнувала притаманні для українського суспільства горизонтальні зв'язки у виробничій та культурній сферах, знищивши тим самим механізм зворотнього зв'язку між особою і державою. Навіть саме поняття «громадянське суспільство» надовго зникло з радянського суспільства.

Процес відтворення інституцій громадянського суспільства розпочався лише з лібералізацією режиму в період так званої перебудови. Утворення у Львові таких громадських організацій, як «Товариство Лева», «Товариство української мови ім. Т. Шевченка», «Меморіал», продемонстрували зростання справжньої (свідомої), а не показної, регламентованої згори, громадянської активності людей.

На думку більшості українських та зарубіжних політологів, інститути громадянського суспільства мають стати підґрунтям демократичного устрою. Розвиток структур громадянського суспільства забезпечить упевненість і відповідальність особи, зростання самостійності приватних і громадських сфер життя, стане перешкодою на шляху надмірного зростання функцій держави.

Безумовно, розбудова системи громадянського суспільства, врегулювання його взаємовідносин із державою на законодавчому рівні вимагає відповідного правового поля, наявного лише в правовій державі.

5.4. Соціальна держава та її ознаки

Важливою соціальною рисою правової держави є її здатність безперервно розвиватися відповідно до потреб суспільного життя. Розпочавши з демократизації політичної сфери, громадянське суспільство наприкінці XIX ст. закономірно приходять до аналогічних процесів в економічній і соціальній сферах. Протягом двох століть чітко простежується еволюція поглядів на співвідношення держави і особистості з погляду виконання державою соціальних обов'язків перед особистістю та суспільством – від повного заперечення таких обов'язків правовою державою в її ліберальній інтерпретації (так звану «державою нічного сторожа») до підняття соціально-економічних прав на рівень конституційних соціальною, правовою державою. З огляду на це слід зазначити, що формування концепції соціальної держави слід розглядати як наступний, якісно новий історичний етап у процесі розвитку і удосконалення вчення про правову державу.

Теоретична конструкція соціальної держави складалася поступово, відповідно до усвідомлення громадянським суспільством об'єктивної потреби в зміні сутності держави. Прагнення пов'язати політику з мораллю, глибинними потребами людини сприяло консенсусу соціал-демократичного руху, лібералізму та християнства в питанні формулювання цінностей

(свобода, справедливість, солідарність), на яких має бути заснована діяльність цієї держави, і визначення цілей (сприяння функціонуванню громадянського суспільства, досягненню його консолідації тощо), які вона переслідує.

Соціальна держава – це держава, яка бере на себе відповідальність за кожного громадянина і прагне забезпечити кожному гідні умови існування (життя), соціальний захист, співучасть в управлінні виробництвом, а в ідеалі приблизно однакові життєві шанси й можливості для самореалізації особистості в суспільстві. Діяльність такої держави спрямована на загальне благо, утвердження в суспільстві соціальної справедливості.

Вона стирає майнову та іншу соціальну нерівність – допомагає слабким, недієздатним і знедоленим, піклується про надання кожному роботи або якогось іншого джерела існування, дбає, щоб було збережено мир і спокій у суспільстві, щоб формувався сприятливий для людини життєвий простір.

Діяльність сучасної соціальної держави багатогранна. Це – перерозподіл національного доходу на користь менш забезпечених прошарків населення, політика зайнятості й охорони прав працівника на підприємстві, соціальне страхування, підтримка сім'ї і материнства, піклування про безробітних, старих і молодь, про розвиток доступної для всіх освіти, культури тощо.

Політичні права людини доповнюються соціальними правами, які передбачають надання всім соціально незахищеним членам суспільства мінімуму матеріальних благ, який прийнято в даному суспільстві. Вводиться принцип соціальної відповідальності як приватних корпорацій, так і держави.

Соціальні програми стали невід'ємною частиною політики держави. Більш того, держава набуває форми держави добробуту, держави достатку. На цій основі розширюються функції держави, які доповнюють і нерідко замінюють функції громадянського суспільства.

При характеристиці соціальної держави слід урахувати те, що хоча вона, як і правова держава, має специфічні ознаки, однак залишається власне державою, у якій є загальнонародові з правовою державою ознаки і риси. При визначенні змісту соціальної держави треба виходити з єдності правової, демократичної, соціальної державності. Як демократична держава вона слугує свободі як вищій цінності, сприяє її піднесенню до рівного доступу до власності, рівних виборів, рівності прав на участь у здійсненні політичної влади, забезпечення багатоманітності політичного і культурного життя; як правова – забезпечує організацію суспільного і державного життя на принципах права, гарантує правопорядок, сприяє досягненню особистістю самостійності й відповідальності за свої дії, дбає про раціональну обґрунтованість юридичних рішень, стабільність правової системи; як соціальна – визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу індивідам, які потрапили у важку життєву ситуацію, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіляє економічні блага

відповідно до принципу соціальної справедливості й своє призначення вбачає в забезпеченні громадянського миру і злагоди в суспільстві.

Отже, втілення принципів демократичної, правової держави створює певні передумови для досягнення соціальної рівності, тоді як реалізацію положень соціальної держави можна розглядати як діяльність, котра у підсумку сприяє попередженню руйнації цінностей демократичної і правової держави.

Дослідження досвіду становлення і функціонування соціальної держави доводять відсутність її єдиної моделі не тільки у світі, а й навіть в Європі. Це пов'язано з тим, що соціальна держава є гранично загальною категорією. Саме тому вона не може бути піддана докладній правовій стандартизації. Навпаки, питання про її зміст відкривається для вільної політичної дискусії. Існує значна кількість класифікацій соціальної держави. Так, якщо в континентальній Європі панує власне модель «соціальної держави», то в США, Великій Британії та Скандинавських країнах – «держава добробуту». Відмінність між ними полягає в обсязі їх змісту. Якщо під поняттям «соціальна держава» слід розуміти виключно сукупність власне соціальних функцій держави, діяльність, спрямовану на пом'якшення наслідків економічних криз за допомогою соціальної політики, то зміст держави добробуту значно ширший. Останнім поняттям охоплюється вся система заходів, спрямованих на подолання різноманітних «вузьких місць» у суспільному розвитку, в тому числі в економіці, тоді як діяльність соціальної держави прямо не зачіпає функціонування економічного фундаменту суспільного життя.

Відповідно до специфічних систем соціального страхування і державної соціальної політики, взятих у співвідношенні зі специфічними варіантами капіталізму (моделями ринкової економіки), *соціальні держави прийнято поділяти на* «позитивну державу», власне «соціальну державу» і «державу загального добробуту». Зустрічаються й інші загальні та регіональні класифікації соціальних держав.

Незважаючи на зростаючу інституціональну диференціацію моделей соціальної держави, існує щось загальне, що їх об'єднує, – це усвідомлення того, що соціальна справедливість і соціальне вирівнювання йдуть на користь економічному розвитку, оскільки не є лише витратними чинниками. І навпаки, економічний розвиток має йти на користь соціальному вирівнюванню. Отже, за багатоманітністю інституційних особливостей соціальних держав стоїть спільність цілей, завдань і принципів.

У процесі дослідження соціальної держави важливе місце відведено визначенню її принципів. *Принципи соціальної держави* відображають закономірності її розвитку і функціонування. Внаслідок свого об'єктивного характеру їм притаманні, по-перше, стабільність – вони залишаються незмінними протягом тривалого часу; по-друге, імперативний характер вимог. Це означає, що вони мають незаперечний характер; ілюструють зв'язок соціальної держави з такими явищами суспільного життя, як демократія, право, громадянське суспільство тощо; властиві саме соціальній

державі як одному з найважливіших елементів у механізмі державно-політичної системи розвинутих країн Заходу, а тому не характерні для інших держав, хоча останні й виконують соціальні функції.

Незалежно від специфіки тієї чи іншої національної моделі соціальної держави для неї характерні такі спільні ознаки:

1) соціальна держава є закономірним продуктом еволюції громадянського суспільства в напрямку до громадянського суспільства соціальної демократії;

2) вона завжди визнається якісною характеристикою правової держави;

3) проголошення держави соціальною є важливою конституційною гарантією забезпечення і захисту соціальних прав людини;

4) оскільки як мета діяльності соціальної держави, так і сама ця діяльність (соціальна політика) визначаються правовими рішеннями, то її функціонування передбачає наявність розвинутого соціального законодавства;

5) соціальна держава слугує забезпеченню громадянського миру і злагоди в суспільстві;

6) утвердження соціальної державності сприяє трансформації ринкової економіки на соціальну ринкову, служінню інтересам як власника, так і суспільства.

В конституціях деяких країн (наприклад, Македонії, Франції та Хорватії) термін «соціальна держава» вживається без будь-яких посилань на правову державу. Це викликає запитання: а чи може ця держава існувати в іншій якості, крім характеристики правової держави? З цього приводу варто нагадати, що правова держава належить до принципів конституційного ладу, які набувають своєї конкретизації за допомогою низки конституційних норм. Тому, якщо навіть в конституції прямо не визнано державу правовою, то це лише означає, що цей принцип в ній існує як збірне поняття (сукупність норм, що закріплюють ознаки правової держави). На підставі аналізу текстів таких конституцій можна стверджувати, що принцип правової держави в них нібито «розчинений» у відповідних конституційних нормах і може бути реконструйований з їх допомогою. Все це дає підстави визнати, що і в цих випадках соціальна держава повинна бути визначена як характеристика правової держави.

ТЕСТИ І КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Історичні концепції походження держави

1. Брахманізм як ідеологія був спрямований на ствердження:
  - а) верховенства родової знаті;
  - б) міжкастової рівності;
  - в) суверенітету ремісників;
  - г) автономії землеробів.
2. У якому трактаті відображена ідея про «семичленне царство»:
  - а) «Закони Браhma»;
  - б) «Закони Ману»;
  - в) «Зіта і Гіта»;
  - г) «Брахма і Ману»?
3. Каутильє – автор трактату «Артхашастра» був:
  - а) братом царя Ундрагапти;
  - б) радником царя Чандрагупти;
  - в) перукарем царя Гупти;
  - г) зброярем царя Чандри.
4. Найранніший звід буддійського канону, перекладений як «Три кошики», називається:
  - а) «Тітікака»;
  - б) «Пітічака»;
  - в) «Кікітака»;
  - г) «Типітака».
5. Буддизм як учення відображував погляди:
  - а) жерців;
  - б) землеробів і бідноти;
  - в) панівної верхівки;
  - г) середніх каст.
6. Хто вважається засновником даосизму:
  - а) Мау-цзи;
  - б) Лао-цзи;
  - в) Конфуцій;
  - г) Горацій?
7. Кому з відомих мислителів належить вислів «не роби іншим того, чого не бажаєш собі»:
  - а) Лао-цзи;
  - б) Конфуцію;
  - в) Платону;
  - г) Мо-цзи?
8. Фундаментом системи управління Конфуцій вважав виправлення:
  - а) майнового становища;
  - б) імен;

б) родинного становища; г) суспільства.

9. Чиї інтереси виражав моїзм:

а) спадкової аристократії; в) імператора;
б) духовенства; г) дрібних власників?

10. Джерелом мудрості, на думку Мо-цзи є:

а) знання, вилучені через посередництво освіти;
б) знання, отримані завдяки участі у духовних практиках;
в) знання, засвоєні з життя простого народу;
г) знання, засновані на науковій точності.

11. Як ще називають легістів:

а) повстанці; в) законники;
б) науковці; г) митці?

12. Найяскравішим представником раннього легізму є:

а) Конфуцій; в) Мо-цзи;
б) Шан Ян; г) Лао-цзи.

13. Пріоритетним завданням легістів було:

а) встановлення єдиної для усієї держави релігії;
б) встановлення єдиних для усієї держави законів;
в) надання освіти усім прошаркам;
г) затвердження єдиної для усіх ідеології.

14. Офіційним ученням імператорського Китаю майже до Синхайської революції 1911 – 1913 рр. залишалося:

а) моїзм; в) конфуціанство;
б) легізм; г) даосизм.

15. Місто-держава як спосіб організації життя давніх греків називається:

а) топос; в) поліс;
б) номос; г) хронос.

16. Невід'ємною частиною суспільного буття громадян античної Греції була:

- а) підневільна сплата податків;
- б) участь у народному зібранні та суді;
- в) обов'язкові навички віршування;
- г) відсутність права на власність.

17. Думки про політичну владу і державу у діалогах «Держава», «Політика», «Закони» виклав:

- а) Овідій;
- б) Вергілій;
- в) Платон;
- г) Сократ.

18. Кому належить одна з найперших у світі утопій – проект ідеальної держави:

- а) Геродоту;
- б) Геракліду;
- в) Аристотелю;
- г) Платону?

19. Тимократія – це панування:

- а) жерців;
- б) митців;
- в) багатіїв;
- г) воїнів.

20. Найгірший вид держави, за Платоном, це:

- а) олігархія;
- б) тимократія;
- в) демократія;
- г) тиранія.

21. Хто вважав політію найвдалішою формою державного устрою:

- а) Лукрецій;
- б) Сократ;
- в) Платон;
- г) Аристотель?

22. Як мішана форма держави політія поєднує:

- а) демократію та олігархію;
- б) демократію і тимократію;
- в) тимократію і тиранію;
- г) олігархію і тимократію.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Історичні концепції походження держави

1. До якого періоду історії людства належать перші роздуми про державу і політику?

2. Які риси властиві політичній думці Давнього Сходу?
3. Що спільного і що відмінного в осмисленні держави у Давній Індії та у Давньому Китаї?
4. Які проблеми політичного життя суспільства є предметом аналізу античної думки?
5. Схарактеризуйте модель держави, представлену античними мислителями.
6. Основним принципом ідеальної держави Платон вважав справедливість. Як він осмислював це відгалужене поняття щодо функціонування держави та діяльності громадянина у суспільстві?
7. Які критерії покладено Аристотелем в основу класифікації форм державного устрою?
8. У чому полягає специфіка політичних ідей Середньовіччя?
9. Яким критеріям підпорядковувалася держава доби Середньовіччя? Чому?
10. Як розумів сутність державної політики Н. Макіавеллі?
11. Чому Н. Макіавеллі вважається родоначальником сучасної політичної думки? Чим відрізняються його погляди на державну політику від античної думки?
12. Який смисл міститься у понятті «макіавеллізм»?
13. Які політичні проблеми привертала увагу мислителів Нового часу? Чому?
14. Схарактеризуйте модель держави, представлену у політичній думці Нового часу.
15. У чому полягає смисл договірної теорії держави? Інтереси яких соціальних груп вона виражає?
16. Як відбувається становлення сучасної політології?
17. Які принципи державності дійшли з глибин віків до сучасності? Проілюструйте відповідь прикладами.

2. Сутність держави, її ознаки і функції

1. Назвіть загальні ознаки держави, спільні для всіх. Коротко схарактеризуйте кожну з них.
2. Дайте визначення поняттю «територія». Розкрийте її роль у функціонуванні держави.
3. Розкрийте роль державно-правового статусу народу як ознаки держави.
4. Поясніть співвідношення закону і влади у державі.
5. Прокоментуйте роль знаково-символічного навантаження герба, прапора і гімну у функціонуванні держави.
6. Назвіть і схарактеризуйте внутрішні функції держави.
7. У чому полягає специфіка зовнішніх функцій держави? Що це за функції?
8. Сутність теорії держави загального благоденства.

9. Теорія еліт.
10. Фашистські ідеї державності.
11. Концепція національної держави.
12. Етатична концепція держави.
13. Анархістська концепція держави.

3. Типи держави

1. Специфіка монархії як форми державного правління.
2. Особливості республіки як форми державного правління.
3. У чому відмінність між абсолютною, конституційною та дуалістичною монархією?
4. Дайте визначення парламентарній монархії.
5. У чому полягає різниця між дуалістичною і парламентарною монархією?
6. Чим різняться президентська, парламентарна республіка і республіка змішаного типу? Дайте детальну відповідь.
7. Які ознаки президентської республіки?
8. Схарактеризуйте парламентарну республіку.
9. Специфіка республіки змішаного типу.
10. Що таке форми державного правління і форми державного устрою?
11. Особливості унітарної держави.
12. Особливості федеративної держави.
13. Імперія як прашур федерації.
14. У чому полягає різниця між демократичними та недемократичними державними режимами?
15. Назвіть і схарактеризуйте недемократичні державні режими.

4. Держава і влада

1. У чому полягає сутність влади?
2. Що необхідно для виникнення владних відносин?
3. У чому полягає соціальне призначення політичної влади?
4. Розкрийте роль влади у функціонуванні держави.
5. Розкрийте роль апарату управління і апарату примусу як механізмів здійснення державної влади.
6. Назвіть ознаки державної влади. Схарактеризуйте їх.
7. За якими критеріями можна класифікувати органи державної влади?
8. Розкрийте зміст поняття «глава держави».
9. У чому полягає сутність поняття «законодавча влада»?
10. З'ясуйте роль парламенту у функціонуванні держави.
11. Дайте характеристику моделям парламенту.
12. Законодавча влада в Україні.
13. Назвіть носія виконавчої влади в державі.
14. Розкрийте функції уряду у державному управлінні.

15. Виконавча влада в Україні.
16. У чому полягає специфіка місцевого самоврядування як виду управління?
17. Дайте характеристику основних систем місцевих органів самоврядування і управління.
18. Органи місцевого самоврядування в Україні.

5. Правова і соціальна держава

1. У чому полягає сутність ідей правової держави?
2. Назвіть мислителів, чиї концепції здійснили вплив на становлення правової держави.
3. Окресліть сутність концепцій, що здійснили вплив на становлення і затвердження правової держави.
4. Назвіть загальні ознаки правових держав.
5. Розкрийте зміст «Всезагальної декларації прав людини» від 10 грудня 1948 року.
6. Суверенітет народу як найбільша цінність сучасної правової держави.
7. На яких принципах засноване формування сучасної правової держави?
8. Концепції яких мислителів сприяли виникненню поняття «громадянське суспільство»? Дайте коротку характеристику цим концепціям, виокремивши спільні риси.
9. Із чим пов'язане формування громадянського суспільства?
10. Назвіть суб'єктів, які творять громадянське суспільство.
11. Які функції виконує громадянське суспільство?
12. Специфіка утворення теоретичної конструкції соціальної держави.
13. Дайте розлоге і ґрунтовне визначення поняттю «соціальна держава».
14. Якими є принципи соціальної держави?
15. Назвіть ознаки соціальної держави.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Брахманізм як ідеологія Стародавньої Індії.
2. Буддизм у просторі Стародавньої Індії.
3. Даосизм у контекстуальному полі Стародавнього Китаю.
4. Конфуціанство як офіційне учення імператорського Китаю.
5. Сутність моїзму.
6. Сутність легізму.
7. Платон – мислитель Давньої Греції.
8. Утопічна держава в діалогах Платона.
9. Поліс як місто-держава.
10. Форми державного устрою у доробку Аристотеля.
11. Держава за доби Середньовіччя.
12. Модель держави у політичній думці Нового часу.
13. Сутність держави.
14. Ознаки держави.
15. Функції держави.
16. Сучасні концепції держави.
17. Форми державного правління.
18. Форми державного устрою.
19. Державні режими.
20. Влада у функціонуванні держави.
21. Державна влада в Україні.
22. Сучасні принципи формування правової держави.
23. Правова держава: сучасна модель.
24. Орієнтири соціальної держави.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

Основна література

1. Введение в политологию. Наука о политике [Текст]: учеб. пособ. в 2 ч. / под общ. ред. Н. И. Горлач, Г. Т. Головченко. – Х. : Харьковский колледжум, 1994. – 248 с.
2. Ведернікова, Ю. А. Теорія держави і права [Електронний ресурс] / Ю. А. Ведернікова. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/17190512/pravo/osnovni_suchasni_kontseptsiyi_derzhavi
3. Великие мыслители Востока / под ред. Я. П. Мак-Грилла ; пер. с англ. Н. Барановой. – М. : Крон-пресс, 1999. – 656 с.
4. Гетманчук, М. П. Політологія [Електронний ресурс] / М. П. Гетманчук – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15060913/politologiya/pravova_derzhava_gromadyanske_spilstvo
5. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку [Текст] / моногр. / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парлам. вид., 2006. – 412 с.
6. Дюркгейм, Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение [Текст] / Эмиль Дюркгейм. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
7. Європейська конвенція «Про захист прав людини і основних свобод» від 04.11.1950 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004
8. Загальна декларація прав людини від 1948 р. // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015
9. Ильин, В. В. История философии: учеб. для вузов / В. В. Ильин. – СПб. : Питер, 2005. – 732 с. : ил. – (Серия «Учебник для вузов»).
10. Кола, Д. Политическая социология [Текст] / Доминик Кола ; пер. с фр.; предисл. А. Б. Гофмана. – М. : Весь мир, ИНФРА-М, 2001. – 406 с. – (Серия «Университетский учебник»).
11. Мальцев, В. А. Политическая мысль второй половины XX в. [Текст]: хрестоматия для вузов / В. А. Мальцев. – Пермь : ИПК «Звезда», 1999. – 586 с.

12. Монтескье, Ш. Избранные произведения [Текст] / Шарль Луи де Монтескье ; пер. с фр., общ. ред. и вступ. статья М. П. Баскина. – М. : Госполитиздат, 1955. – 800 с.
13. Наука о политике (основные понятия) [Текст] : учеб. пособ. / В. А. Копылов, И. И. Ковалева, Л. Н. Недашковская и др. – Х. : Нац. аэрокосм. ун-т «Харьк. авиац. ин-т», 2004. – 150 с.
14. Нерсисянц, В. С. Политические учения Древней Греции [Текст] / В. С. Нерсисянц. – М. : Наука, 1979. – 263 с.
15. Ольшанский, Д. Политическая психология [Текст] / Д. В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2002. – 576 с.
16. Основи політології [Текст] : курс лекцій: навч. посіб. для вузів / М. Сазонов, Б. Решетняк, О. Авксентьев та ін. ; за ред. М. Сазонова. – Х. : Основа, 1993. – 448 с.
17. Політологія [Текст] / Ф. М. Кирилюк, М. І. Обушний, М. І. Хилько та ін. ; за ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Здоров'я, 2004. – 776 с.
18. Політологія та соціологія: навч. посіб. / В. О. Копилов, І. І. Ковальова, Ю. І. Кисіль та ін. – Х. : Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін-т», 2008. – 146 с.
19. Политология [Текст] : учебник для вузов / под ред. М. А. Василика. – М. : Юристъ, 2001. – 592 с.
20. Политология [Текст] : учеб. пособ. / под ред. С. А. Матвеева. – Х. : Одиссей, 2001. – 336 с.
21. Политология [Текст] : учеб. пособ. для высших учебных заведений / под ред. Г. В. Полуниной. – М. : Акалис, 1996. – 278 с.
22. Руссо, Ж. Ж. Трактаты [Текст] / Ж. Ж. Руссо. – М. : Наука, 1969. – 704 с.
23. Соціальна філософія [Текст] : короткий енциклопедичний словник / В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. – Київ ; Харків : ВМП Рубікон, 1997. – 400 с.
24. Соціально-політичні течії сучасності [Текст] : навч. посіб. / В. О. Копилов, І. І. Ковальова, Л. А. Лобанова та ін. – Х. : Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін.-т», 2010. – 184 с.

25. Социология. Наука об обществе [Текст] : учеб. пособ. ; под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. – Х. : Харьковский колледжум, 1996. – 688 с.
26. Туган-Барановський, М. І. Політична економія: курс популярний [Текст] / М. І. Туган-Барановський. – К. : Наук. думка, 1994. – 264 с.
27. Утченко, С. Л. Политические учения Древнего Рима (III – I вв. до н. э.) [Текст] / С. Л. Утченко. – М. : Мысль, 1977. – 253 с.
28. Цвік, М. В. Загальна теорія держави і права // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://forlawyer.com.ua/knigi/zagalna-teorya-derzhavi-prava-cvk-mv/16282--5-ponyattya-oznaki-socjalnoyi-derzhavi.html>

Додаткова література

1. Алекперова, А. Г. Государственная служба как политическая категория в развитии гражданского общества [Текст] / А. Г. Алекперова // Гілея : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 68 (№ 1). – 934 с. – С. 605 – 609.
2. Березинський, В. П. Способи політичної самоорганізації територіальних громад [Текст] / В. П. Березинський // Гілея : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 71 (№ 4). – 968 с. – С. 788 – 793.
3. Герасименко, А. Політика структурної перебудови економічного розвитку держави і суспільства [Текст] / А. Герасименко // Гілея : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 69 (№ 2). – 822 с. – С. 636 – 640.
4. Збишко, І. С. Норми вітчизняного та міжнародного права, їх роль у розбудові інфраструктури громадянського суспільства [Текст] / І. С. Збишко // Гілея : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 71 (№ 4). – 968 с. – С. 734 – 739.
5. Зимогляд, В. Я. Місце самоврядування як феномен культури [Текст] / В. Я. Зимогляд // Вісник Нац. ун-ту «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 2 (16). – С. 250 – 260.
6. Зінченко, О. В. Аналіз концепції конституційної монархії Ш. Л. де Монтеск'є в науковому доробку Б. М. Чичеріна [Текст] / О. В. Зінченко // Вісник Нац. ун-ту «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 2 (16). – С. 206 – 215.
7. Іщенко, І. В. Політичні інститути у період нестабільності: синергетичний підхід [Текст] / І. В. Іщенко // Гілея : зб. наук. праць / Гол.

ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 68 (№ 1). – 934 с. – С. 589 – 592.

8. Канищев, Г. Ю. Україна как солидарное государство [Текст] / Г. Ю. Канищев // Гуманітарний часопис : зб. наук. праць. – 2013. – № 1. – С. 117 – 121.

9. Капінос, М. С. Потенціал інститутів громадянського суспільства у врегулюванні етнополітичних конфліктів: можливості для України [Текст] / М. С. Капінос // Гілея : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 68 (№ 1). – 934 с. – С. 637 – 642.

10. Ковальова, Г. П. Правове суспільство як об'єкт філософсько-правового дискурсу [Текст] / Г. П. Ковальова // Вісник Нац. ун-ту «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 2 (16). – С. 159 – 166.

11. Кремень, Т. Види та механізми політичної організації мас [Текст] / Тетяна Кремень // Гілея : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 74 (№ 7). – 430 с. – С. 395 – 397.

12. Лагодзінський, В. В. Михайло Драгоманов про історію Риму за царської доби [Текст] / В. В. Лагодзінський // Гілея : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 71 (№ 4). – 968 с. – С. 247 – 250.

13. Левкулич, В. В. Особливості теоретизації проблеми справедливості у соціально-філософській думці Просвітництва [Текст] / В. В. Левкулич // Гілея : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 69 (№ 2). – 822 с. – С. 377 – 381.

14. Осипова, В. Ю. Деконструкція як децентрація [Текст] / В. Ю. Осипова // Гілея : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 68 (№ 1). – 934 с. – С. 360 – 363.

15. Раздина, Е. В. Социальная справедливость как составляющая планетарного сознания [Текст] / Е. В. Раздина // Гуманітарний часопис : зб. наук. праць. – 2013. – № 1. – С. 30 – 38.

16. Сеїтосманов, А. С. Основні етапи формування механізмів державного сприяння самоорганізації населення сільських територій [Текст] / А. С. Сеїтосманов // Гілея : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 68 (№ 1). – 934 с. – С. 684 – 690.

17. Сенюшкін, Є. О. Політика регіонального розвитку і місцевого самоврядування в країнах Європи: досвід децентралізації [Текст] / Є. О. Сенюшкін // Гілея : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 68 (№ 1). – 934 с. – С. 697 – 702.

18. Трачук, В. О. Стосунки держави і громадянського суспільства: українські реалії та перспективи [Текст] / В. О. Трачук // Гілея : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 68 (№ 1). – 934 с. – С. 632 – 636.

19. Філософія. Курс лекцій [Текст] : навч. посібник / І. В. Бичко, Ю. В. Осічнюк, В. Г. Табачковський та ін. – К. : Либідь, 1991. – 456 с.

20. Философия. Основные идеи и принципы [Текст] : попул. очерк / Под общ. ред. А. И. Ракитова. – 2-е изд., переработ. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 368 с.

21. Чмихун, С. Є. Знаннєвий простір соціальної буттєвості [Текст] / С. Є. Чмихун // Гуманітарний часопис : зб. наук. праць. – 2013. – № 1. – С. 22 – 29.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
1. ІСТОРИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ.....	4
1.1. Політичні й правові вчення у державах Давнього Сходу.....	4
1.2. Держава в ученнях Давньої Греції та Риму.....	9
1.3. Осмислення держави у добу Середньовіччя.....	10
1.4. Розуміння держави за доби Відродження.....	10
1.5. Теорії держави Нового часу.....	11
2. СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ, ЇЇ ОЗНАКИ ТА ФУНКЦІЇ.....	12
3. ТИПИ ДЕРЖАВИ.....	17
3.1. Форми державного правління.....	17
3.2. Форми державного устрою.....	23
3.3. Державні режими.....	28
4. ДЕРЖАВА І ВЛАДА.....	29
4.1. Держава як основний інститут політичної влади.....	29
4.2. Глава держави.....	37
4.3. Законодавча влада.....	38
4.4. Виконавча влада.....	42
4.5. Органи місцевого самоврядування.....	43
5. ПРАВОВА І СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА.....	49
5.1. Історичне трактування категорії правової держави.....	49
5.2. Сутність сучасної концепції правової держави.....	51
5.3. Правова держава і громадянське суспільство.....	53
5.4. Соціальна держава і її ознаки.....	57
ТЕСТИ І КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ.....	61
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ.....	67
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК.....	68

Навчальне видання

Осипова Валерія Юріївна

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ДЕРЖАВИ

Редактор Є. О. Александрова

Зв. план, 2014

Підписано до видання 21.03.2014

Ум. друк. арк. 4,1. Обл.-вид.арк. 4,62. Електронний ресурс

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»
61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17
<http://www.khai.edu>

Видавничий центр «ХАІ»
61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17
izdat@khai.edu

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції, сер. ДК № 391 від 30.03.2001 р.